Др Богумил Храбак

КУЖНЕ РЕДЊЕ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ
1463 -1800

Заразе у прошлости су представљале велику несрећу, важне манифестације у животу најширих народних слојева, које су понекад мењале не само егзистенцију целих породица, него и неких насеља, изазивајући пресељавање живља, са успостављањем нових друштвено-политичких услова живота. Ако би каква већа епидемија однела само 10% градског становништва за свега неколико недеља, настала би значајна празнина која би се огледала у привредном, друштвеном и у другим доменима живота. Када у нашој савременој науци истичемо потребу сазнавања општих услова живота и акцијâ, немогуће је прећи преко тако важне и свакодневне појаве у битисању народа каква је била куга и уопште заразе.

Мада је наша историографија још прилично неразвијена, о чуми се релативно доста писало. Та истраживања нису била уједначено распоређена за све наше земље и за све периоде, тако да су Босна и Херцеговина остале и даље доста запостављене. Обично се радило на парче, за појединy редњу или на основу само извесне научне документације. Код историчара поменута тематика још има маргинални карактер, а медицински стручњаци по правилу немају потребну истраживачку оспособљеност да се сами могу бавити испитивањем архивалија старијег времена.

Код проучавања епидемија не може се истраживање строго територијално ограничити, јер се ништа није лакше ширило и ништа није повезивало и удаљене области као кужно обољење. Извора босанске провенијенције за истраживање епидемија има врло мало. Ту је реч само о неким локалним хроникама (М. М. Башескија, фра Никола Лашванин) односно о старим српским записима и летописима. Турски извори свих врста само изузетно говоре о заразама. Зато најважнији и најпоузданији изворни материјал представља архивска грађа медитеранских архива (Дубровник, Задар, Венеција, Бока) као и рукописи па и нека савремена стручна литература настала у приморским градовима (на пример Ђ. Бајамонти). Податке из аустријских архива за епидемије у Босни у првој половини XVIII века узгред је саопштио Славко Гавриловић. Поред навода који се директно односе на Босну и Херцеговину, сакупљани су и помени о епидемијама у Босни суседним крајевима као и у великим извориштима зараза (Цариград, Једрене, Алба-

ниja). Уосталом, без компаративног прилаза, није било ни могуће установити да ли неко обољење представља локалну појаву или ширу редњу.

Уобичајени назив куге (пестис) није увек означавао чуму (пестис бубоница), него и друге смртоносне епидемије. Често се при појави заразе недељама није знало да ли је реч о »црној« куги или о вариолама односно другим болестима са високим температурама, одливима и приштевима. Да се не би правиле несигурне дистинкције, у овај рад су укључене и друге епидемије, јер ако нека пестис и није била права куга, припадала је другим смртоносним болестима.

I. Куга у Босни и Херцеговини 1463—1599. године

Прва редња куге после пада Босне у руке Османлија забележена је 1464. године. Она је ширена са јадранских обала у ближу унутрашњост босанско-херцеговачког простора. Зараза је почетком те године пренесена са Корчуле на Стон; на Стону је констатована средином марта а потом је проширена до Дубровника.[1] Маја следеће године, услед силовитог продора турске војске у Херцеговину, настало је велико комешање народа, што је допринело ширењу болести. Непосредних помена о куги у Херцеговини ипак нема, мада је свакако ту косила. Вл. Базала извео је закључак да је чума спасила Дубровник од трупа султана Мехмеда II, чији су одреди стигли до граница саме Републике, али су се на гласине о болести повукли.[2] Попово је ипак било здраво, те је свет из велике приморске луке бежао у Попово; куга је регистрована и у дубровачком селу Пријевору.[3]

Према једном аутору који не доноси научну аргументацију и документацију, куга је морила на деловима босанско-херцеговачког простора у годинама 1466, 1467. и 1468.[4] »Смртоносија« је заиста 1466. и 1467. било али уз сигурно сведочанство у Тесалији и Цариграду, а 1468. она је била присутна на целом Балканском полу-

[1] Р. Јеремић — J. Тадић, Прилози за историју здравствене културе старог Дубровника, књ. I, Београд 1938, 78; Н. Д. Бјеловучић, Повијест полуотока Рата (Пељешца) са дијелом повијести Захумља (Херцеговине) и Дубровачке Републике, Сплит 1921, 140; С. Љубић, Листине о одношајих између јужнога Славенства и Млетачке Републике X, Загреб, 92. — Куге је било у пространим областима западних католичких земаља, па и у Риму (Л. Пастор, Histoire des papes IV, Paris, 1924, 25—6.

[2] Р. Јеремић, Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустро-Угарском, Београд 1951, 19; Вл. Базала, Della peste e dei modi di preservarsene nella Repubblica di Ragusa (Дубровник), Загреб 1954, 20.

[3] Хисторијски архив у Дубровнику (у даљем тексту: ХАД), Lam. for. XXXVII, 65; Test. not. XX, 57.

[4] Х. Хајдархоџић, Alcuni cenni sullo studio delle epidemie e di peste nera in Bosnia ed Erzegovina del 1348 al 1838, Atti del XXVI Congresso nazionale di storia della medicina, Roma 1943, 377.

острву.[5] Изричито је поменута »у граду Новем Брду и инуде« као и у Албанији[6] и Дубровнику[7]. Поуздано се зна да је септембра 1467. Церница у Херцеговини била заражена; затим је зараза трговинским прометом, изгледа, пренесена у Фочу. Дубровачкој територији претила је епидемија из Херцеговине зато што су се отимачи чељади, тзв. ропци залетали на богато подручје града св. Влаха.[8] Заражени Турци проваљивали су и у Далмацију, па је млетачка управа била принуђена да нареди пашком кнезу да прими Задране, ако се појави заразна болест.[9]

Наредних година дешавало се да је у босанском суседству владао велики помор, као на пример у Србији, октобра 1472, док је сама Босна била здрава.[10] Иако једна до друге, Србија и Босна не показују исто стање у погледу куге: у Србији је болести увек било кад и у Тракији, јер ју је врло фреквентан Цариградски друм увек доносио; Босна је, међутим, била више по страни, тако да је заразе у њој било у то време много мање.[11] Турске чете које су из Босне упадале у Далмацију и Фурланију понекад су, као 1478. године, из здраве средине долазиле у крајеве закужене млетачког доминија (помор је био и у самој Венецији)[12]; приликом повратка са акције са пленом су доносили и смртоносне клице. Босански Турци су били свесни да из приморских крајева могу пренети бактерије заразе. На пример у време кад су они пришли потчињавању остатака Херцегове земље, октобра 1481. у Дубровнику је са робом из Отранта пренесена куга; нико са турске стране није се усуђивао да иде у заражен град под Срђем. Тек кад је »немоћ« јењала, господар Херцеговине, Ајаз-бег, обзнанио је својим подређеним органима власти и народу да је Дубровник поново здрав, па је сваком слободно тамо ићи трговине ради.[13]

---

[5] Б. Храбак, Куга у балканским земљама под Турцима од 1450. до 1600. године, Историјски гласник 1—2/1957, 22—3, 24.

[6] Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, Сремски Карловци 1927, стр. 248, бр. 758; Б. Храбак, Куга, 23, бел. 20.

[7] Р. Јеремић — Ј. Тадић, Прилози, 85.

[8] ХАД, Лам. фор. XXXIX, 194'—5 и 167' (14. X и 29. IX 1467).

[9] С. Љубић, Листине X, 418. — Заразе је те године било и по другим обалама Медитерана, примерице у Тунису (A-E. Sayous, Le Commerce des Européens à Tunis depuis le XIIe Siècle jusqu'à fin du XVIe, Paris 1929, 93—4.

[10] В. Макушев, Историјски споменици Јужних Словена и околних народа, књ. II, Гласник Српског ученог друштва, одељење II, књ. XIV, Београд 1882, 39.

[11] Б. Храбак, Куга, 24.

[12] F. Babinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, München 1953, 396.

[13] Ћ. Трухелка, Турско-словенски споменици, Гласник Земаљског музеја за 1911, 67—8; Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, књ. I, део 2, Сремски Карловци 1934, 349—50 (исправка грешке у датирању Ајазовог писма Дубровнику: И. Божић, Херцеговачки санџак-бег Ајаз, Зборник Филозофског факултета Београдског универзитета I (1948), 76—7, бел. 3). — Нема доказа да је куге било у Босни и Херцеговини 1481. и 1482, како узима Х. Хајдархоџић (Alcuni cenni, 377).

Према старим српским летописима, године 1493. било је »смртоносија по васеј земли царевје«.[14] Нема индикација да је епидемија чуме захватила 1497. и Босну, као што је морила у Албанији, Македонији и у новобрдском крају.[15] Исто тако, нема сигурних доказа ни о зарази у Босни 1500. године.[16] Ње је било у Задру и његовој околини 1500.[17], 1501.[18] и 1502. године[19], али у то време није било промета између приморја и унутрашњости, јер је трајао турско-млетачки рат.

Године 1503. морија је захватила сва места око Дубровника, у целом Отоманском царству и свој Апулији. Од јула те године, према анонимном писцу дубровачких анала, болест је усмрћивала по целој држави Османлија, до последњег села, све до граница Дубровачке Републике[20] И један српски летописац означио је 1503. годину као морну а наредну као годину глади.[21] Болест је пренета и на почетак следеће године, тако да су се априла 1504. Дубровчани болесни враћали из Турске, дакле и из Босне.[22]

У литератури постоје наводи о морији у Мостару 1507. и о куги у дубровачком залеђу 1511. године.[23] Дубровачка архивска грађа није сачувала трага о тим редњама. У сваком случају Босна је потом била здрава целу једну деценију.

Куга се уселила у градове босанског суседства кад су са опсадом Београда 1521. године војне операције са арапског истока пренесене у средње Подунавље. Године 1523. босански фрањевачки провинцијал умро је од куге у Олову. У јесен 1524. јавила се локална зараза куге на дубровачкој граници; нека места у Требињу, наиме, била су закужена.[24]

Епидемија која се уврежила у јадранским приморским градовима у позну јесен 1526. и која је трајала током 1527. године била

[14] Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 257, бр. 824; Р. Јеремић, Прилози историји, 19.

[15] Б. Храбак, Куга, 25.

[16] Х. Хајдархоџић, Alcuni cenni, 377.

[17] Rapporti della Republica Veneta coi Slavi meridionali brani tratti, Arkiv za poviestnicu jugoslavensku VI, 155; С. Траљић, Врана и њезини господари у доба турске владавине, Радови Института ЈАЗУ у Задру XVIII (1971), 350.

[18] V. Solitro, Documenti storici sull' Istria e la Dalmazia, vol. I, Venezia 1844, 66.

[19] Valentinelli, Raporti, Arkiv VI (1863), 1220.

[20] Annales ragusini anonymi item Nicolai di Ragnina, digessit Sp. Nodilo, Загреб, MCXCM, 1883, 91 и 92.

[21] Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, стр. 259, бр. 845. — Године 1501. куга је још била присутна у задарском крају (С. Траљић, Врана, 350).

[22] ХАД, Cons. min. XXVIII, 26 од 30. IV 1504.

[23] Вл. Ћоровић, Мостар и његова српска православна општина, Београд 1933, 19; Х. Крешевљаковић, Еснафи и обрти у Босни и Херцеговини, Сарајево 1961, 27; — Новембра и децембра 1511, куге је било и у северној Италији и у Фријаулу (I diarii di Marino Sanudo, t. XIII, Venezia 1886, 217, 224, 229, 280, 296, 338, 402).

[24] Б. Храбак, Куга, 27; Ј. Јеленић, Љетопис фра Николе Лашванина, ГЗМ, бр. 3—4/1915, 270.

је један од најстрашнијих на далматинском приморју. У Дубровачкој Републици помрло је око 20.000 а у Сплиту 6000 житеља; Шибеник је просто опустео. Из Турске, која је у XVI столећу важила као земља готово константне куге, свет је избегавао да силази на море. Непосредних вести о чуми у појединим султановим земљама нема, али је јасно да се зараза није могла ограничити само на градове и уски појас обале и острва.[25] Неки Дубровчани који су побегли од заражених у Дубровнику и сами су као заражени умрли у суседним херцеговачким селима.[26] Треба претпоставити да су тамо били извори заразе.

Неки наводи из дубровачке архивске грађе говорили би о томе да је заражених области маја 1529. морало бити дубље у Херцеговини, Полимљу или у гораждanском крају. Било је појединачно случајева да су неки Дубровчани на путу кроз поменуте области умрли од куге. Ње је можда било и у Херцег-Новом и почетком 1530. године.[27]

Појаву »немоћи« у Херцег-Новом ваља поменути и за привредну 1531—32. годину; деветнаестога октобра 1531. Веће умољених дозволило је дубровачком продавцу соли у Херцег-Новом да може на своје место да постави кога хоће, јер је у поменутом граду владала заразна редња. Та куга је морала бити локалног карактера, јер се о њој узгред писало у упутству посланицима који су одлазили херцеговачком санџак-бегу, у чијем средишту тада није било болести. Чума је давила с пролећа 1532. и у Котору, дакле у истом бококоторском заливу. Кад је реч о куги у Херцег-Новом можда се има циклус од три године, колико су често трајале куге, мада није искључено да је болест пренесена бродовима и да није имала везе са заразом у Херцеговини 1529. године.[28] И продавац соли у Неретви крајем маја 1532. могао се због заразе склонити у Мали Стон.[29]

Двадесет седмог марта 1533. опет се јавила морија у Дубровнику, пренесена из Турске (Босне); она је покренула питање о

---

[25] С. Љубић, Commissiones et relationes venetae, III, Zagreb 1880, 197; Valentinelli, Raporti, Аркив XII, 311; Д. Берић, Библиографско-статистички прилози кужних епидемија Сплита у прошлости, Лијечнички вјесник, год. 72, бр. 8 од августа 1950; Ц. Фисковић, Сплитски лазарети и лепрозориј, Acta Historica medicinae, pharmaciae, veterinae, III, 1—2 (1963), 6. — О куги у Сплиту, вид.: С. Љубић, ЦРВ II, (1877, MCXCM VIII), 105. — Смрт Рада и Јеронима Кисиличића у Олову 1526. треба довести у везу с кугом (ХАД. Cons. min. XXXV, 180 од 25. VI 1526).

[26] ХАД, Тест. нот. XXXV, 11' од 1. IV 1528. — На ту епидемију се свакако односи вест о смртности у катуну кнеза Радосава и о бежању херцеговачких влаха у Стон (ХАД, Моб. XXX, 8' од 12. II 1528).

[27] Б. Храбак, Куга, 28; Т. Поповић, Турска и Дубровник у XVI веку, Београд 1973, 164. — Године 1530. четрдесетак становника умрло је од чуме у Сплиту (Ц. Фисковић, н. н., 6).

[28] Б. Храбак, Куга, 28—9. — Зараза је косила 1532. и у Сплиту: Д. Кечкемет, Жидови у повијести Сплита, Сплит 1971, 78.

[29] ХАД, Cons. rog. XLI, 84 од 28. V 1532.

отварању лазарета.[30] Дубровачки летописац Никола Рањина записао је да је 27. марта 1533. куга у Дубровник пренесена из Турске, да је трајала три месеца и да је од ње помрло 2600 особа.[31] Изгледа да је циклус и те епидемије био вишегодишњи, јер је смрт једног Дубровчанина у Олову забележена следеће године.[32] Нека куга сатирала је свет у Сарајеву и Стону пре почетка 1537; можда је то била она морија из 1534. односно из 1535. године.[33] Нека болештина обарала је живаљ и путнике и у селима око Сарајева јуна-јула 1539. године.[34] Изгледа да се ипак није радило о чуми, него о каквој стомачној болести, дифтерији или дизентерији.

Ристо Јеремић налази 1541. године некакву кужну редњу и у херцеговачком залеђу Дубровника.[35]

Дубровачки историчар Серафим Раци записао је да је 1544. године било куге у Турској, нарочито у Босни и да је јуна те године она била најжешћа.[36] Биће да ту годину треба разумети као 1543, јер Раци иначе помера године. Те 1543. године црна је смрт покосила 90% становника у Стону,[37] који је и у XVI веку одржавао живе везе са залеђем. Две године касније, 1545, чума је морила у Габели и Мостару. Дубровник је зато и прекинуо сваки саобраћај са Неретвом.[38] Те деценије није било великих епидемија, јер су се тог десетлећа ређале релативно родне године; заразе су се више јављале као локалне.

Педесете године почеле су са две мршаве жетве а затим су дошле три релативно боље летине да би се потом неродне године смењивале две деценије. Године 1553. морија је давила у Цариграду

[30] Вл. Базала, Calendarium pestis, Acta historica medicinae, II-1 (1962), 59—60 (наводно није била интензивнија и са већим последицама); Р. Јеремић, Прилози историји, 19.

[31] Annales ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina, 283—4. — Проф. J. Тадић је сматрао да датум појаве заразе треба померити мало уназад (Р. Јеремић — J. Тадић, Прилози, 37); S. Razzi, La Storia di Ragusa, Ragusa 1903, 127; Р. Јеремић, Здравствене прилике у југословенским земљама до краја XIX века, Загреб 1935, 21; Р. Јеремић, Прилози историји, 18 и 19.

[32] ХАД, Sent. canc, XCVII, 120'—1 од 13. XI 1534. (Антун Фр. Мартинушић).

[33] ХАД, Sent. canc, CII, 16—16' од 23. II 1537.

[34] С. Љубић, ЦРВ II (1877), 127. — Куга је ипак јула 1539. усмртила у Цариграду великог везира Ајаз-пашу (Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, B. III, Pest 1828, 211).

[35] Р. Јеремић, Здравствене прилике, 21. — О томе нема дубровачких архивских података.

[36] S. Razzi, н. д., 154—5.

[37] Н. З. Бјеловучић, н. д., 145; Р. Јеремић, Здравствене прилике, 21.

[38] Annales ragusini anonymi, 118—9; S. Razzi, н. д., 161; В. Ћоровић (Мостар, 19—20) и Р. Јеремић (Здравствене прилике, 21; Прилози историји, 21) задржавају погрешно унесену 1546. годину. Илија Николић (Кад морија Мостар моријаше, Сарајево, 1963, 127), проширујући навођење народних песама само о морији у Мостару, исправља хронолошку омашку. — Године 1545. у неким деловима Босне и Херцеговине владала је дизентерија (Јеремић—Тадић, Прилози, 108).

ду, Једрену и Тракији а затим је допузала и до Босне, где је усмрћивала у Сарајеву, око Мостара, у Невесињу и у Неретви до Габеле; ујесен се проширила на Требиње, Билеће и Љубомир. Следеће године велика чума косила је и у отоманском делу Угарске а обновила се у Једрену.[39] Летописац је за 1555. забележио да је куга била присутна у свим српским земљама; смртоносије српски аналисти су регистровали и наредне, 1556. године.[40] Концем те године на дубровачкој граници уредовао је кордон стражара који су спречавали слободни додир с људима из Херцеговине и из удаљенијих османлијских области. Петнаестога децембра, на пример, било је закључено да стражари само влахе из здравих села могу с храном прихватати па спроводити у Слано, где би се допремљено жито продавало. Да контрола буде још већа, крајем фебруара 1557. одлучено је да се власи не спроводе у Слано, него да сами стражари примљеним новцем откупљују житарице Херцеговаца.[41]

Један запис спомиње да је 1559. године свуда владао страшан помор.[42] Том годином почео је талас заразе који је запљуснуо турске покрајине почетком 60-их година. У Панонији и у западним деловима зараза је нешто каснила (1562). Почетком 1561. куга се појавила и у неким хришћанским земљама Средоземља, као последица недостатка житарица и опште беде. Слично је било и 1566-67. године.[43]

Има више сведочанстава о појавама куге у Босни и Херцеговини 70-их година. У јесен 1570. чума је давила у Херцеговини и посебно у Никшићима.[44] И на другој страни босанско-херцеговачког суседства, у Задру, забележена је »una fiera pestilenza«.[45] У дубровачком суседству мере опреза примењиване су маја 1571.[46] Крајем исте године зараза је владала у Херцег-Новом, у суседној Албанији и у целој »Склавонији«, што ће рећи источним граничним областима Херцеговине и Босне и у Србији.[47] Још августа 1571. у

---

[39] Б.Храбак, Куга, 30.

[40] Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, 266, бр. 906; Р. Јеремић, Здравствене прилике, 21.

[41] Б. Храбак, Куга, 30—1.

[42] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, I, Београд 1902, бр. 603. — Свакако као рецидив те редње дошло је до тога да је у Сплиту умрло педесетак закужених (Ц. Фисковић, н. н., 6).

[43] Б. Храбак, Куга, 31. — Године 1563. опет је у Босни било срдобоље (Јеремић—Тадић, Прилози, 103).

[44] ХАД, Cons. rog. LX, 71 (22. X 1570); ACMM XVI c, н° 450—6/31. — Почетком 1571. године зараза се проширила и на Боку Которску; у Котору је у граду и у околини усмртила око 3500 људи, а тешко је погодила и Херцег-Нови (Историја Црне Горе, књ. III, т. 1, Титоград 1975, 57—8; вид. и: М. Милошевић, Бока Которска, Бар и Улцињ у кипарском рату, Бока IV, Херцег-Нови 1972, 22).

[45] C. F. Bianchi, Fasti di Zara religioso-politico-civili, Zara 1888, 78.

[46] ХАД, Cons. rog. LX, 147 (од 5. V 1571), 150' (конфинирање двеју породица које су маја 1571. прешле из Херцег-Новог на дубровачко подручје).

[47] E. Charrière, Négociations de la France dans le Levant, t. III, Paris 1853, 244.

Неретви је било присутно »смртоносије«, јер су се Пељешчани морали јављати и при доласку и при одласку посебном дубровачком званичнику здравствене службе кад би у Неретву извозили вино.[48] Један француски дипломата нотирао ју је и почетком фебруара 1572. у Пљевљима.[49] Она је јуна те године забележена истовремено и у Босни и у Котору[50], а некако у исто време и у Сплиту[51]. Куге је у деловима Босне и Херцеговине било и 1573. и 1574. године. Од јесени 1573. цели крај око Ускопља био је закужен. Два Шибенчанина који су 1574. године путовала у Ливно, у месту Привору код Бугојна ноћили су у кући у којој је помрло осморо чељади од кужне болести. При повратку, из страха од заразе, избегли су да прођу Косовом испод Книна.[52] И у Попову, на другој страни земље, беснела је чума, те су постављене дубровачке страже на граници а сви инфицирани предмети су предавани пламену.[53] Четири године раније у Херцеговини је таманила страшна зараза. И у месту у коме је боравио санџак-бег (вероватно Пљевља), болест је била интензивна. Врло је вероватно да се на ту редњу односе подаци из дефтера за херцеговачки санџак бр. 654 који није датиран али потиче из друге половине XVI столећа. Због тога што је зараза владала, у селима Јабуци и у Доњој и Црној Чадини, у североисточној Херцеговини, није обављен попис.[54]

Можда је »смртоносија« у Босни и Херцеговини било и у лето 1579, кад га је било у Београду.[55]

Француски путописац Жан Паленр Форезјен забележио је да се 1582. у Фочи јако умирало од куге.[56] Средином 80-их година опет се јавио један трогодишњи циклус. Године 1584. од куге је у Босни, Херцеговини и у Србији умрло, наводно, чак 200.000 људи.[57] Због сумње на болест у Босни, млетачки сенат је у пролеће те године

[48] ХАД, Cons. rog. LX, 180' od 11. VIII 1571.

[49] E. Charrière, н. д., III, 247.

[50] A. Theiner, Vetera monumenta Slavorum Meridionalium historiam illustrantia, t. II, Загреб 1875, 60. — За Котор вид.: Archivio di stato, Venezia (у даљем тексту: ASV), Senato, Мар, Р. XLI, ф. 85' од 7. VII 1572; Г. Новак, ЦРВ IV (1964), 88 и 111; Р. Ковијанић — С. Стјепчевић, Културни живот старога Котора, књ. II, Цетиње 1957, 13.

[51] Г. Новак, ЦРВ IV, 157, 128; Ц. Фисковић, Сплитски лазарет, 5.

[52] П. Матковић, Путовања по Балканском полуотоку XVI виека, Рад ЈАЗУ 124 (1893), 7 и 9; Р. Јеремић, Здравствене прилике, 21; Исти, Прилози историји, 19.

[53] ХАД, Cons. rog. LXII, 238, 267'; Б. Храбак, Куга, 31.

[54] Б. Храбак, Куга, 31—2.

[55] Исто, 32; ХАД, Моб. XLVI, 3 ат. од 23. I 1599. — Прекид трговинског промета између Боке Которске и земаља под влашћу Османлија трајао је 18 месеци током 1577—78. због куге у Турској (ЦРВ IV, 421).

[56] Р. Самарџић, Београд и Србија у списима француских савременика. XVI и XVII век, Београд 1961, 139. — У пролеће те године и у млетачком сенату се увиђала опасност да се са житом из турских покрајина у Далмацију не унесу и клице болести (ASV, Senato, Mar, filza marzo-maggio 1582)

[57] В. Клаић, Повијест Хрвата, књ. V, Загреб 1973, 448.

обуставио трговински промет Сплита и Трогира с Турском.[58] У пролеће исте године због заразе била је обустављена продаја соли у Сланом, северно од Дубровника.[59] Један српски летопис сачувао је успомену на чуму 1575. која је косила по свој српској земљи.[60] Зараза се без сумње разнела и по Херцеговини, јер су убиствене клице месеца октобра неки из Босне и Жупе, на дубровачкој граници према Херцеговини, пренели у Груж.[61] Слано, у које су често навраћали Поповљани и други султанови поданици довозећи житарице и друге производе, такође је те године било закужено. На пали олтара у цркви св. Рока у Гргурићима крај Сланог, постоји запис о времену великог помора.[62] Још маја 1586. нико у дубровачком Већу умољених није хтео да се прими да пође по задатку крајишнику, зато што је у Херцеговини још морила опасна зараза.[63]

О великој куги 1588. године у Херцеговини и у суседним областима говори једна наредба султана Мурата III упућена кадијама и херцеговачком наместнику. Због големог умирања свет се у том крају раселио, па харач није могао бити наплаћен. Да би се добио увид у насталу ситуацију, одређен је назир Мелек Шах да попише поданике који су се одржали у животу; чауш Ибрахим, пак, требало је да уведе у посед наследнике умрлих; због тога је од дефтерхане примио пописне књиге за Мостар, Пријепоље, Пљевља и Невесиње; у изради новог регистра биле су дужне да учествују и локалне кадије.[64]

Један писац наводи да је болест беснела у деловима Босне и Херцеговине и 1599. и 1600. године.[65] Изричити помен чуме последње деценије столећа у Босни и Херцеговини постоји за Бањалуку, где је ње било у јесен 1596; тада је промет робе из суседне турске покрајине био у Сплиту неко време обустављен.[66]

---

[58] Научна библиотека у Задру, рукопис бр. 11148, МС 143/II (Documenti per la storia di Traù, Venezia 21. VI 1584).

[59] ХАД, Lett. Lev. XXXVI, 106, пре 8. VII 1584.

[60] Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи, 269, бр. 956, Р. Јеремић, Здравствене прилике, 21.

[61] С. Љубић, Посланице дубровачке на млетачку републику, Старине ЈАЗУ XV (1883), 10.

[62] Б. Храбак, Куга, 32.

[63] ХАД, Cons. rog. LXIX, 8' од 30. V 1586. — Године 1585—6. владала је болест »di petechie«, можда пегави тифус (Р. Јеремић — Ј. Тадић, Прилози, 103). — У времену од маја 1586. до јула 1588. куга је спречавала већи пословни контакт између Котора и турских крајева (Г. Новак, ЦРВ IV, 421).

[64] Б. Храбак, Куга, 33. — Дубровачки мајстори који су изграђивали борбене чамце у Неретви помрли су (ХАД, Lett. Lev. XXXVI, 63' од 18. II 1588).

[65] Г. Новак, ЦРВ V (1966), 308 и 314 (Херцег-Нови, Рисан, Дубровник); Х. Хајдархоџић, Alcuni cenni, 377; Б. Орлић, Дубровачке вијести о епидемијама у Босни и Херцеговини у XVII вијеку, Сарајево 1956, 48.

[66] Архив САНУ, Заоставштина Јована Томића, бр. 8711—XVII/е — 11; Б. Храбак, Привреда Бањалуке и шире околине до рата 1683—1699. године, Историјски зборник I, Бањалука 1980, 114—5.

II. Епидемије чуме у босанскохерцеговачком простору током XVII века

Први сигурни податак о зарази у Херцеговини потиче из априла 1602. и односи се на Заострог; капетан далматинског провидура Зорзија, Петар Качић, јавио је свом оцу на Корчули да је у области Заострога умрла 31 особа; у кући породице Бановић у животу је остао само један мачак.[1]

Једна велика епидемија била је забележена септембра-октобра 1604. године у Цариграду, Солуну, Скопљу, Улцињу, Тјентишту, Фочи, Сарајеву и у другим деловима Босне. Она се показивала и 1605. а трајала је и током пролећа 1606. године у Сарајеву.[2] Из тога града, где се болест 1606. изразила у врло јаком степену, зараза се 1607. проширила и у далматинску Загору а потом је унесена и у Сплит; у том граду ње је било и годину дана раније.[3] У великој транзитној луци куге је било и 1608. године.[4]

У пролеће 1611. редња је захватила цели простор од Бањалуке до северне Далмације. Она је повукла у црну земљу наводно 20.000 житеља Дувна, Ливна, Ускопља, Бањалуке и околних насеља.[5] На другој страни земље, у Херцег-Новом, она је такође остављала крваве трагове; због болести дубровачки сенат је још 26. фебруара забранио сваку трговину Дубровчана са муслиманима и хришћанима суседне луке.[6] Дубровачки поклисар јавио је из Сарајева 6. марта, у вече уочи карневала, да чума проређује живаљ те вароши. Августа 1613. зараза је стигла из Цариграда и Једрена и обухватила је Херцеговину, са Мостаром, Коњицем и Загорјем, Сарајево али и Подриње, са Сребреницом и селом Трновом; људи су умирали у великом броју да им се ни броја није знало, али су хришћани и Јевреји, изгледа, ипак, мање страдали јер су одмах избегли из Сарајева; очекивале су се вести о истом злу и из Новога Пазара; куга није установљена у Гацку и Невесињу, али је ту регистрована нека

---

[1] ХАД, АСММ XVII с, св. LXXIII, н° 2128/7, канцелар из Трстенице Дубровнику 19. IV 1602; О опасности од куге у Макарској у јесен 1602. вид.: Г. Новак, ЦРВ VI (1970), 87 и 94. — Куга у Херцег-Новом, Београду и Угарској: ASV, Senato III (Secreta), Dalmazia, Rettori et altri, filza I.

[2] ASV, Senato III (Secreta), Dalmazia, Rettori et altri, filza III, Поло Тревизан из Сплита 7. X 1604. и Ђовани Франческо Брагадин из Котора 12. X 1604; Ђ. Чичин-Шаин, Писма Марка Каваљина, сплитског трговца из прве половине XVII стољећа, Старине ЈАЗУ 49 (1959), 116; Х. Крешевљаковић, Еснафи и обрти у Босни и Херцеговини, Сарајево 1961, 27.

[3] Хисторијски архив у Задру (у даљем тексту: ХАЗ), Dispacci, генерални провидур Г. Б. Контарини, фол. 3'—4 од 31. V 1607. (Оставштина Шиме Љубића); Г. Новак, ЦРВ VI, 157; Исти, Сплит у свјетском промету, Сплит 1921, 101.

[4] Г. Новак, ЦРВ VIII, 147; Ц. Фисковић, н. н., 5.

[5] ASV, Collegio V (Secreta), Relazione, busta 72, n° 74, извештај кнеза и капетана Чезара Долфина од 22. IV 1611; Г. Новак, Сплит у свјетском промету, 103; Г. Новак, ЦРВ VI, 178; Г. Новак, Повијест Сплита II, Загреб 1961, 117.

[6] ХАД, Cons. rog. LXXXII, 236' од 26. II 1611.

друга болест месеца августа.[7] Нису биле поштеђене ни западне стране, примерице кнински крај, где је изнуравајућа болест стигла октобра исте године.[8]

Предострожност због могуће куге у Сарајеву постојала је у Сплиту маја 1614. Месец дана касније вести су потврђене: у две или три сарајевске махале почела је врућица, стално се повећавајући.[9] Та обазривост код Млечана у великој је мери кочила промет у сплитској скели. Како су у погледу карантина Дубровчани били еластичнији, Млечани су, нарочито у Анкони (посебно 1623) ширили гласине како дубровачки путници разносе чуму која је владала у Турској.[9a]

Крајем лета 1615. болест је избила у Цариграду и потом се проширила до Београда и Будима. Изгледа да је поштедела Босну, у којој су тада мориле богиње. Једино је куга бродовима донесена из Албаније у Херцег-Нови, али нема података да је одатле даље проширена по Херцеговини.[10] Маја 1615. колера је завила у црно целокупни простор од Сарајева до Будима. У јесен те године чума је сејала смрт у Сарајеву и одатле према мору, нарочито у долини Цетине, ширећи се према Ливну, Сињу и Клису.[11]

Следећа редња започела је вртлог смрти још октобра 1618. у Цариграду, али се тромо простирала према Босни, где је стигла тек у јесен наредне године. Најпре се, као обично, појавила у Сарајеву. Из тог огњишта заразу је донео у Гацко у првој декади новембра неки турски трговац са платном и марамицама. Ту се болест јавила у три куће, одневши у прве две седам живота и бацивши у постељу других 12 у трећој кући; власти су одмах око тих домова поставиле страже, а народ се повукао у поља. Због тога се обољење из Гацког није даље ширило, али га је било у Загорју, Вишеву и у граничним местима Албаније.[12] Око 20. октобра у кући Ахмед-паше Дугалића у Сарајеву умрло је 20 особа; кријући то, сам паша је намеравао да зимује у клишком санџаку, под изговором да жели да лично среди неке спорове између тамошњег сан-

---

[7] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 49; Б. Орлић, Коментар дубровачких вијести о епидемији у Босни и Херцеговини у XVII вијеку, Acta historica medicinae V, 1 (1961), 89—80 и 92.

[8] Г. Новак, ЦРВ VI, 201 и 204; Исти, Сплит у свјетском промету, 108.

[9] ASV, Collegio V (Secreta), Relazioni, б. 72, Сплит 26. VI 1614; Г. Новак, Сплит у свјетском промету, 108.

[9a] В. Форетић, Повијест Дубровника до 1808, II дио, Загреб 1980, 95.

[10] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 56; Б. Орлић, Коментар, 92. I јуна 1617. зараза је бродовима стигла из Албаније у Боку, и то конкретно у Котор (ХАД, Lett. Pon. XII, 116 од 26. VI 1617).

[11] ХАД, АСММ XVII с., св. LII, н° 1917/1, Габриел Батиторе из Сарајева 20. V 1617; А-САНУ, Заоставштина Ј. Томића, бр. 8711/I-и/1, бр. 137, 139 од 12. XII 1617.

[12] ХАД, Lett. Pon. XII, 194; Б. Орлић, Дубровачке вијести, 51; Б. Орлић, Коментар, 92.

цак-бега и извесних првака; крајем новембра паша је већ приспео у Ускопље.[13]

У лето 1622. клице опаке болести пренесене су у Боку из Албаније бродовима. Зараза је обухватила Котор и нарочито Пераст[14], а прешла је и у Херцеговину. Дубровчани су обуставили пренос соли из Стона у Габелу, али млетачки поданици су наставили да послују у Неретви и Макарској.[15] О »male di contagio« у Сарајеву јула 1622. Дубровчани су били обавештени од свог повереника у Сарајеву.[16] Ујесен 1623. чума је ојачала у Сарајеву, мада се она најпре као смирила у другим деловима провинције, на пример изнад Неретве.[17] У лето наредне године кута је усмрћивала у Новом Пазару и даље ка Скопљу; тада је у Косовској Митровици умро један дубровачки трговац-извозник.[18] Није познато да ли се обољење проширило даље ка Херцеговини и Босни. Године 1625. кута је несумњиво харала у Херцеговини, где је пренесена вероватно из Цариграда; ту је јула те године дневно умирало по 2—300 људи.[19] Почетком октобра зараза се приближила Сарајеву а вероватно и Бањалуци.[20]

Крајем 1627. чума се најпре огласила у Сарајеву. Одатле је преко неког вела (»наглавак«) пренесена у крај око Неретве. Првих дана јануара 1628. било је појединачних случајева смрти од куге у неким селима у близини Неретве (Бивоље Брдо у Дубрави — пет, Тасинце — два умрла). Једна жена је клице из тог жаришта пренела у Почитељ. Упоредо с тим, у селу Колеско код Невесиња заразу је донео неки кожар из Сарајева. Из Невесиња болест се проширила по осталој Херцеговини, тако да је концем године она већ морила не само око Невесиња него по Неретви (Заострог),

---

[13] А-САНУ, Заоставштина Ј. Томића, бр. 8711/II-ц/3, бр. 152, Сплит 30. XI 1619.

[14] ХАД, Lett. Pon. XIII, 97 од 21. IX 1622; АСММ, XVII с., н° 2210/13, Котор 4. IX 1622. (сумња и на Тиват). — Куге је било и у манастиру Зографу у Македонији (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи IV, Београд 1923, 119, н° 6627, 6630). — Још августа 1621. зараза је откривена на Крфу па се дубровачка влада интересовала да ли је има и у Валони Lett. Lev. XLIII, 242 од 14. VIII 1621).

[15] **Б. Орлић, Дубровачке вијести,** 51; Б. Орлић, Коментар, 92.

[16] ХАД, Lett. Lev. XLIII, 283' од 29. VII 1622, дубровачка влада Мату Стуранију у Сарајево.

[17] ASV, Collegio V (Secreta), Relazioni б. 72, Сплит 8. XI 1623. — За Херцег-Нови тврдило се да у њему нема болести, него само »pettechie e mal di mazzucco« (Исто, 15. VI 1623, Лоренцо Контарини, провидур здравства у Далмацији). Петехије и болест мацуко биле су врста куге, и то се већ у Венецији знало; на пример, 1478. године кута је у Венецији оквалификована као болест мацуко (Fabio Mutinelli, Lessico veneto, Venezia 1851, 258). — У јесен 1623. куге је било у Албанији (ASV, Senato III (secreta), Dalmazia, Rettori et altri, filza XXVIII, Котор 10. X 1623; Гл. Станојевић, Југословенске земље у млетачко-турским ратовима XVI—XVIII вијека, Београд 1970, 161).

[18] ХАД, Int. canc. XXIII, 40—2' од 14. VIII 1624.

[19] **Б. Орлић, Коментар, 93; АСВ, Сенато,** Provv. da terra e da mar, filza 370, n° 35 од 8. X 1625.

[20] ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 370, n° 35, 8. X 1625.

али не обнављајући се у Билећу.[21] Смртоносног огња било је тада и у Сарајеву[22] и у Београду[23]. Почетком децембра 1628. у Дубровнику се чуло да је био закужен и Скрадин изнад Шибеника.[24] Док се болест притајила крајем зиме 1629. у главном граду Босне, ње је било у Београду месеца фебруара.[25]

Крајем зиме 1632. епидемија куге парализала је живот у Штајерској (Грац, Цеље, Птуј) и у деловима Хрватске (Вараждин), те је с тим крајевима Млетачка Република обуставила сваки промет.[26] Заразу су, међутим, у Трогир и осталу Далмацију унели товари са трговачких лађа.[27] Није установљено да ли се куга из приморских лука проширила у градовима унутрашњости, одакле су пословни људи долазили на приморје, односно да ли је пренесена из Хрватске у Босанску крајину. Исто тако, 1634. године чума се из Цариграда довукла до Сјенице,[28] дакле у прво суседство Босне, у крај преко кога је Босна била повезана са осталим царством. Септембра 1637. куга се локално јавила у Фочи и Чајничу, али је Сарајево било потпуно здраво. Јуна 1638. Чајниче и суседна два-три места била су већ у потпуном здрављу. Док се у Сарајеву октобра 1640. живело без страха од помора, једна локална куга на три дана хода од босанске метрополе управо је купила најмногобројније жртве, ширећи пламичке своје ватре према Новом Пазару и Прокупљу. Почетком децембра нешто оболелих било је међу муслиманима Новог Пазара.[29]

Маја 1641. здравствено стање у дубровачком залеђу било је добро, осим што је у санџак-беговој резиденцији било оболелих, свакако због веза резиденције са Цариградом, у коме је зараза и даље беснела.[30]

Године 1642. куга се проширила по Србији, па је ње било и у Новом Пазару и Београду. Изгледа да није продрла у Босну па та-

[21] ХАД, Lett. Pon. XIV, 39, 223'; Б. Орлић, Дубровачке вијести, 51—2; Б. Орлић, Коментар, 89, 91.

[22] ХАД, Lett. Pon. XIV, 284 од 16. XII 1628; Б. Орлић, Коментар, 93; Б. Орлић, Дубровачке вијести, 52.

[23] ХАД, Mob. LXX, 10.

[24] ХАД, Lett. Pon. XIV, 284; Б. Орлић, Дубровачке вијести, 152.

[25] ХАД, Sent. canc. CXCV, 22'—3 од 23. II 1629. — Наредне 1630. године велика куга сатирала је свет у Милану и у Венецији. (I. Montanelli — R. Gervaso, L' Italia del seicento, Милано 1971, 142—3, 148). До Босне ипак није стигла.

[26] ХАЗ, Stampe, n° 36, Bando per occasione della peste, проглас 18. II 1632.

[27] ХАД, ACMM XVII c., св. LXXX, n° 2149/5, провидур здравства у Анкони 27. III 1632.

[28] Б. Орлић, Коментар, 93. — Можда је зараза која се јавила око Солина, Клиса и у другим турским странама 1635. куга из раније године која се споро кретала (Г. Новак, ЦРВ VII, 187, 188).

[29] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 53; Б. Орлић, Коментар, 93. — Године 1638. у западним крајевима чести су били случајеви напрасите смрти (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. I, Београд 1902, 338, n° 1319).

[30] ХАД, Lett. Pon. XVII, 176 од 9. V 1641. — Тада је било умирања због глади (Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи IV, 146—7, n° 6792).

да ни у Херцеговину. До појаве болести у Херцеговини дошло је тек наредне године. У Фочи је почетком децембра умирало дневно по десет особа. Село Клек код ушћа Неретве остало је без живе душе.[31] Кута је омела да се аурипигмент неког муслимана из Сарајева из долине Неретве транспортује у Сплит. Она је дуже харала у Сарајеву током лета, па су се неки трговци из касаба, на пример из Олова, враћали у своја места.[32] Током наредне године чума се зацарила и у Сплиту, а у Сарајеву и Бањалуци због примене ватре у уништавању закужених предмета и станишта било је пожара.[33]

Током 1647. куга је морила херцегновски крај преко године дана. Куга је у Нови пренесена из Требиња и средином лета једно дете је за један дан умрло од црног пришта на врату. Нико није помислио да је реч о куги, па је породица покојникова слободно кретала по граду.[34] Кад се зараза раширила, кожар Селим Алић из Топле са још два Турчина пренео је кожне робе преко Требишнице у љубињски кадилук у намери да врацбинама пренесе обољење из новског у суседни кадилук. Вратио се преко дубровачке Драчевице. Где је он прошао одмах је букнуо пламен болештине. Болест су ширили и Новљани који су се склањали из свога града у околину. Из Требиња и Новог чума се током јесени и следећег пролећа проширила по највећем делу Херцеговине, до Неретве, Дубраве (поред Мостара) и до Билећа. У самом Новом октобра је било закужено 28 кућа а следећег месеца још 9 нових. Ширење заразе помогли су и млетачки хајдуци својим одлажењем у акције и одношењем плена у Клек и Далмацију.[35] »Смртоносије« је добро захватило и Габелу, и то већ октобра 1647, па су млетачке власти наредиле да се строго спроводе мере здравствене заштите. И Мостар је тада већ био под сумњом да је закужен. Од средине јануара до средине марта 1648, међутим, у Мостару и Неретви није било случајева кужног обољења.[36] И дубље у покрајини било је смртних случајева. На пример, у настрадалом Сарајеву умро је од куге

---

[31] Б. Орлић, Коментар, 93.

[32] Ђ. Чичин-Шаин, н. н., Старине ЈАЗУ 49, 134, 132, 133, 141. — Наредне (1644) куга је проређивала становништво у Сплиту и у Рогозници (Исто, n° 151, 155, 156, 158, 113; ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 710, Б. Морозини, провидур из Задра 18. VI 1644).

[33] Ђ. Чичин-Шаин, н. н., 113; Б. Храбак, Привреда Бањалуке, 115. — Августа 1644. заразе је било и у Сплиту и на Брачу (ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 710).

[34] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 54—5. — Ширење чуме од стране хајдука маја—јуна 1648; ХАД, Lett. Pon. XIX, 163—4, 169—9'.

[35] Б. Орлић, Коментар, 94; Б. Храбак, »Злићи« из Херцег-Новог и зулумћарење на уштрб дубровачке трговине 1600—1667, Бока XII, Херцег-Нови 1980. 90.

[36] ХАЗ, Atti dello proveditore di Macarsca, св. I, фол. 51—1' и 61—6' писмо провидура Андрије Зане макарском бискупу у Омишу 20. X и 25. X 1647. и 14. III 1648.

муселим Синан-ага.[37] И на другом крају босанскохерцеговачког простора било је неких пошасти од којих је свет масовно умирао. Примерице, у Новиграду било је 50 засужњених султанових поданика из Вране и других места Котара. За мање од три месеца 80% њих је умрло.[38] И у суседној Лици (Грачац, Перушић и друга насеља) куга је у то време сатирала народ, који се склањао у планину.[39]

Зараза се у условима кандијског рата и сталног покрета трупа и товара за њих лакше ширила по Босни и Херцеговини. У пролеће 1648. кужна болест се проширила по многим селима око Херцег-Новог (Поди, Богђевићи, Брист и друга) а у лето је обухватила и Мојдеж, Бијелу па и Нови. Крајем године у вароши је било закужено 40, у граду 42 а по селима 200 кућа. Болест се ширила због глади.[40] Она је у току пролећа и лета 1649. прешла у северну Далмацију. Маја месеца захтеване су пооштрене мере предострожности због уношења робе из Турске. У Вргорцу чума се јавила јуна 1649; помињане су неке бале лана и кретање хајдука.[41] Заразу су доносили и Морлаци са својим производима на пијаце у Задру и Шибенику.[42] Тога лета стрепео је због могуће епидемије и пословни свет у Сплиту.[43]

У јесен 1654. куга је сатирала свет у Србији (Нови Пазар, Прокупље, Пирот).[44] У јесен болест се појавила у селу Златару крај Фоче.[45] Слично су новембра 1656. оболели сељани двају насеља на отоку Муртеру[46], али се веза са Босном ни ту није видела. Снегом богатог пролећа 1657. куге је несумњиво било у Сарајеву.[47] Почетком јесени исте године просуо се глас у Дубровнику да се чума уврежила у Херцег-Новом[48], но о њеним ефектима нема ближих

[37] ХАД, ACMM, VII с., св. LIII, n° 1935/31; Б. Орлић, Дубровачке вијести, 55. — О куги у Сарајеву 1648. вид.: В. Скарић, Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустро-угарске окупације, Сарајево 1937, 74.

[38] С. Траљић, Врана под турском управом, Радови Института ЈАЗУ у Задру IX (1962), 348.

[39] С. Траљић, Турско-млетачко сусједство на задарској крајини XVII стољећа, Радови института ЈАЗУ у Задру IV—V, Загреб 1959, 420.

[40] Б. Орлић, Коментар, 94.

[41] ХАЗ, Atti della proveditoria di Macarsca, sv. I, fol. 63—3', 79—9', писмо бискупу Петру Качићу 23. VI и 28. V 1649. — О куги у Босни у пролеће 1649. вид.: Г. Станојевић, Југословенске земље, 226—7.

[42] G. Diedo, Storia della Republica di Venezia dalla sua fondazione sino l'anno MDCCXLVII, t. III, Venezia 1751, 197.

[43] К. Чичин-Шаин, н. д., 55.

[44] ХАД, Lett. Pon. XXI, 118', 119', 120; ACMM XVII с., св. LII, n° 1932/14.

[45] Б. Орлић, Коментар, 94. — Вероватно се на кугу 1654. односи констатација Лоренца Долфина, генералног провидура Далмације о умирању досељених Морлака (Г. Новак, ЦРВ VII, 989).

[46] Научна библиотека у Задру, Рукопис бр. 394 (Historia della duerra di Dalmazia tra Venetiani e Turchi, del dott. Francesco Difnico). — Ње је било и у Цариграду (Б. Орлић, Коментар, 94).

[47] ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 376, n° 91 од 7. IV 1657.

[48] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 56; Б. Орлић, Коментар, 94 (барка са два умрла из Албаније).

обавештења. Исте године чума је стигла у Улог, где је свет умирао у великом броју. Симптоми болести били су: велика температура и црвене петехије.[49] Кужне заразе било је у истом граду и јула следеће године.[50] Изгледа да није била реч о локалној појави, него о редњи, јер је обољења (септембра 1659) било и у Прокупљу а вероватно и у Новом Пазару.[51]

Године 1660. било је куге на више страна — у Једрену, у Косијерима (Црна Гора), али и у Сарајеву.[52] Евлија Челебија, познати турски путописац, сачувао је податак да је тада у Сплиту практикован карантин од 40 дана за дошљаке из Босне.[53] Заразе је међу Црногорцима било и почетком 1662, а у два села херцегновског краја децембра исте године.[54] Јула 1663. чума је поново харала Сарајевом.[55] Те јесени давила је у Ливну а свакако и у Сарајеву.[56] С пролећа 1665. у потпуности је престала болест у Мостару.[57]

У години велике трешње у Дубровнику и Херцег-Новом (1667) чуме је у јесен било у два највећа града, у Сарајеву и у Мостару, али и у мањим местима, на пример у Купресу. Кад је зараза установљена, запео је транзит у млетачке луке а роба је остала да лежи у Неретви.[58] Новембра месеца у Мостару је било закужено 20 кућа.[59] Због заразе и санџак-бег је напустио град, забранивши претходно извоз стоке из санџака.[60] Са инфицираном ордијом паша је сакупљао харач по Херцеговини, крећући се ка Стоцу или Љубињу и Љубомиру, односно ка Никшићима и Корјенићима. Болест је потрајала у Херцеговини и током 1668. године. И у Пријепољу је тада

---

[49] Б. Орлић, Коментар, 94 (и у Београду, Прокупљу и Новом Пазару).

[50] ХАД, Cons. rog. CIX, 171' од 15. VII 1659; Lett. Pon. XXII, 206'; Б. Орлић, Дубровачке вијести, 57—8.

[51] ХАД, ACMM XVII c., n° 1935/42, Фоча 15. IX 1659; Lett. Pon. XXII, 233; Б. Орлић, Дубровачке вијести, 58.

[52] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 58; Б. Орлић, Коментар, 95; А. Вучетић, Дубровник за кандијског рата 1645—1669, Дубровник 1896, 364; Г. Станојевић, Југословенске земље, 256 (у Сарајеву је, наводно, од заразе умрло 37.000 људи). — Куге је било на Брачу децембра месеца (Музеј града Пераста,, Архивско одјељење, књ. XV, фол. 129) а сумњало се да је ње јуна месеца било и у Улцињу (ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 377, n° 24, Шибеник 24. VI 1660).

[53] Евлија Челеби, Путопис. Одломци о југословенским земљама, Сарајево 1979, 201.

[54] Музеј града Пераста, Архивско одељење, књ. XV (Affari di commercio dell' Albania), фол. 121—3 и 133. — Јула 1662. у Новом Пазару умро је од куге дубровачки трговац из Приштине Томаш Држић, велики извозник вуне (ХАД, Lett. Lev. LVIII, 142' и 144—4').

[55] ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 378, n° 86 од 7. VII 1663.

[56] В. Скарић, Сарајево, 106.

[57] ХАД, ACMM XVII c., св. XLI, n° 1807/3 (9. IV 1665).

[58] Научна библиотека у Задру, Рукопис MC n° 394 (Historia del dottr. Fr. Difnico), фол. 234; Р. Самарџић, Борба Дубровника за опстанак после великог земљотреса 1667. г., Београд 1960, 240.

[59] Р. Самарџић, Борба Дубровника за опстанак, 239, 240.

[60] ХАД, ACMM XVII c., n° 1932/25, дубровачки поклисари из Љубиња 19. XI 1667.

владао велики помор[61] И наредне године, кад је завршен кандијски рат, куга је и даље сејала смрт по деловима Босне и Херцеговине.[62]

Почетком јесени 1670. чума је била откривена и у четири сарајевске куће. Паша је тада лежао у Ливну болестан од грознице трећедневке, од водене болести и од тумора на ногама. Нови Пазар је тада такође био окужен. Децембра следеће године крепка куга је поново опасала Сарајево. Босански паша са својом зараженом пратњом дошао је у Требиње те се дубровачка влада бојала да неће преко Конавала у Нови.[63] Роба која је у Сплиту примана за Венецију стизала је августа-септембра 1671. из зараженог Сарајева.[64] Године 1672. чума је поново закуцала својом косом на врата босанских нарочито варошких домова.[65] Фра Лука Имбришимовић такође је известио да је у Босни зараза беснела.[66] Две године доцније куге је било и у Далмацији.[67]

Епидемија чуме регистрована је 1675. како у Београду[68], осталој Србији и Скопљу[69], тако и у Подгорици[70], Бару, Улцињу и Скадру[71]. У једном писму упућеном кардиналу Алтијерију у Рим (17. фебруара) дубровачка влада је писала како у Отоманском царству никада недостаје заразе, час у једном а час у другом делу земље.[72] Тешко да је у таквом »распореду« могла бити мимоиђена војнички и трговински јако изложена Босна. Почетком следеће године поново је забележена болест у Подгорици.[73] Априла 1676. у Херцег-Новом и у Драчевици умрло је 62 особе од оне срдобоље која значи почетак куге. У лето те године »немоћ« је из Албаније походила Црну Гору и Котор.[74] Јула исте 1676. у Пљевљима је било заражено већ 15 кућа, па је и санџак-бег напустио свој двор да би пошао на чист зрак.[75] Око манастира Милешева много је цркала стока и била је велика глад.[76] У пролеће 1677. Сарајево и Мостар су поново би-

---

[61] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 58—9; Б. Орлић, Коментар, 95.

[62] Б. Орлић, Коментар, 95.

[63] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 59—60; Б. Орлић, Коментар, 95. — Изгледа да је та куга у Босну дошла из далматинског приморја, јер је ње у Шибенику било још пре средине марта 1670. (Г. Новак, ЦРВ VIII, 10).

[64] ХАД, АСММ XVII с., св. XV, n° 1567, опат Ст. Градић Дубровнику 17. IX 1671.

[65] И. Николић, Кад морија Мостар моријаше, Сарајево 1963, 127.

[66] Р. Јеремић, Прилози историји, 19.

[67] ХАД, АСММ XVII с., св. XV, n° 1592, дубровачка влада Ст. Градићу у Венецију 4. XI 1674.

[68] ХАД, АСММ XVII с., св. XLVIII, n° 1888/32 (10. II 1675).

[69] Б. Орлић, Коментар, 196.

[70] ХАД, Lett. Pon. XXIX, 131' од 28. XII 1675.

[71] ХАД, АСММ XVII с., св. XI/2, n° 1254, фол. 93 од 24. I 1675; св. XX, n° 1698/19, Венеција, 5. I 1675.

[72] ХАД, АСММ XVII с., св. VI, n° 588.

[73] ХАД, АСММ XVII с., св. VII, n° 747, опат Ст. Градић из Рима 12. II 1676.

[74] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 60—1.

[75] ХАД, АСММ XVII с., св. XLV, n° 1832/2, поклисари из Милошевог Дола 23. VII 1676; Б. Орлић, Коментар, 96 (обишао и Чајниче и Пријепоље).

[76] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, 417, n° 1724.

ли закужени, а болест је завладала и у Попову. Месеца новембра опустошена су нека села почевши од Мостара до Попова.[77] О болести откривеној у Мостару Дубровчани су обавестили генералног провидура Далмације још 5. јуна, скрећући му пажњу да се роба ипак допрема у Неретву а потом на Корчулу. О куги у Попову Дубровчани су истом адресату писали почетком јесени.[78]

Године 1678. чума је давила у Цариграду и по Србији[79], али крајем лета и у Никшићима и Корјенићима и у друга два-три села далеко дан и по хода од Рисна.[80] Куге је те године било и на босанско-аустријској граници, где је вођена борба. Фра Никола Лашванин је велику кугу у Босни и другде везао у свом летопису и за 1679. годину.[81] Крајем лета у Рисну се знало о великој редњи у Босни, која је била део епидемије која је обухватила Немачку, Левант и Шпанију.[82]

Јануара 1680. откривена је зараза у селу Љубомиру. Она се потом проширила и на друга херцеговачка села, као на Шћитово, где је такође умрло неколико лица.[83] У лето исте године чак у Риму чуло се о великом помору у Сарајеву и у другим деловима Босне. И Венеција се чувала промета са тим крајевима преко Сплита.[84] Пре појаве у Љубомиру, куга је харала у Мостару, можда у наставку оне епидемије која је обухватила (1678) Никшиће и Корјениће односно Сарајево (1679). Смртност је била мања него за време редњи следећих година.[85] Две године касније знатно северније од Дубровника огласила се куга.[86]

Године 1686. у Босни је чума поново изазвала помор.[87] Један аутор закључио је на основу свог ишчитавања литературе да је у Босни и Херцеговини куга давила и 1687. и 1688. године.[88] Крајем 1689. »немоћ« је поново била присутна у босанским домовима.[89]

О епидемији 1690. године има релативно доста изворних помена. Јануара месеца Албанија и Далмација биле су здраве. У радиусу дубровачке трговине једино је у херцеговачком селу Капавице

---

[77] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 61; Б. Орлић, Коментар, 96.

[78] ХАД, Lett. Pon. XXX, 49', 74' и 87.

[79] Б. Орлић, Коментар, 96, 87. — Септембра 1678. у Белим Црквама око Прокупља: ХАД, ACMM XVII c., св. XLVII, n° 1849/4, Нови Пазар 26. IX 1678.

[80] ХАД, ACMM XVII c., св. LXII, № 2048/14, Пераст 10. IX 1678. — О куги у Боки: Исто, № 1653, Ст. Градић из Рима 8. X 1678.

[81] J. Јеленић, Љетопис фра Николе Лашванина, ГЗМ 1915, стр. 3.

[82] ХАД, ACMM XVII c., № 1130, Ст. Градић из Рима 14. IX 1679.

[83] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 61—2.

[84] ХАД, ACMM XVII c., № 1129, Ст. Градић из Рима 31. VIII 1680. — Почетком 1680. куге је било и у Београду и северној Србији (ХАД, ACMM XVII c., св. LI, № 1913/125).

[85] Б. Орлић, Коментар, 96.

[86] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 62.

[87] Р. Јеремић, Прилози историји, 19.

[88] Х. Хајдархоџић, Alcuni cenni, 377.

[89] Б. Орлић, Коментар, 96. — Ње је тада било у Метохији, у војсци генерала Пиколоминија (Г. Станојевић, Србија у време Бечког рата, Београд 1976, 149).

умрло 10—30 особа, па је био обустављен трговински промет са Љубињем.[90] У првој половини јуна требињски бег је такође умро од куге.[91] Чума је масовније завладала Требињем почетком лета. Она се још крајем марта показала у једном суседном селу а била је пренесена из Дабра. Концем августа умирало је у Требињу просечно 14 лица дневно. Умрли су и бегов син и неки турски аскери. До тог времена у Херцеговини је кужна неман прогутала око 3000 људи. Првих дана септембра шира породица требињског бега већ је покопала 8 својих чланова. Жртава је било и у требињским селима Мостаћи, Пољице и у другим, тако да је из санитарних разлога утврђена једна млетачка пандурица на том правцу. Људи су бежали из насеља и боравили су у дашчарама поред реке. Концем новембра страдали су и неки власи, али је помор поглавито захватио Муслимане. Обољење се ојачало и у Љубомиру, у коме је дотад од чуме помрло око 170 житеља; болних је било и у беговој кући.[92] Првих дана септембра зараза је још трајала у Царинама, у непосредном дубровачком суседству; опасност је за Дубровник минула тек крајем тога месеца.[93]

Почетком лета 1690. смртност је већ била знатна и у западном делу европске Турске; била је жестока не само у Сарајеву и Мостару него и у разним селима.[94] Почетком августа зараза је била у пуној јарости, и тада је откривена и у Книну и Дрнишу а велики помор задесио је Шибеник; трогирски каштели и Сплит били су одсечени од осталог света.[95] Болест је током септембра већ престала на шибенском подручју, на Муртеру, Зларину и у Макарској крајини, али је обухватила осталу Далмацију.[96] Болест је проређивала становништво и у Бањалуци.[97] Млетачки здравствени органи

---

[90] ХАД, Lett. Pon. XXXVIII, 73'—4б од 31. I 1690; Б. Орлић, Дубровачке вијести, 62.

[91] ХАД, ACMM XVII с., св. LXXVII, № 2132/3, С. Бунић из Стравче 16. VI 1690.

[92] Б. Храбак, Требиње, Попово и Доња Неретва у хајдучком војевању за време морејског рата, Прилози Института за историју XVII, Сарајево 1980, 87—8. — Месеца јуна у дубровачком залеђу а ујесен на Корчули и у осталој Далмацији: Р. Јеремић — Ј. Тадић, Прилози I, 100.

[93] J. Радонић, Дубровачка акта и повеље, књ. IV, св. 2, Београд 1942, 4. IX 1690), 50 (26. IX 1690).

[94] Исто, 14—5, 19—20; ХАД, ACMM XVII с., св. IV, № 414, Анкона 29. VII 1690; Б. Орлић, Дубровачке вијести, 63.

[95] ХАД, Lett. Pon. XXXVIII, 177 (6. августа 1690. у Напуљу); Ј. Радонић, н. д., књ. IV, св. 2, 25—6; Б. Орлић, Коментар, 96 и 87; В. Скарић, Сарајево, 108; J. Јеленић, Љетопис фра Николе Лашванина, 10.

[96] J. Радонић, н. д., књ. IV, св. 2, 56 (28. IX 1690). О зарази у Шибенику и о спаљивању закужених кућа у Скрадину септембра 1690. вид.: ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 711, шибенички кавалијер Анцоло Фондра из Скрадина 8. X 1690.

[97] Х. Крешевљаковић, Еснафи и обрти, 27. Месеца јула болест је давила људе и у Бањалуци (ХАД, ACMM XVII с., св. IV, № 114, Јосип Стурани 29. VII 1690).

поново су регистровали »mal contagioso« првих дана новембра у Мостару, Читлуку, Габели, Љубушком, Стоцу и Дубрави а сумњало се да је заражена и Макарска и Опузен. Средином децембра турска Херцеговина и Подгорица биле су на ударцу смртоносних клица.[98]

Зараза се пренела и у следећу годину. Већ 12. јануара дубровачка влада дала је затворити скелу на Плочама и забранила је даљи приступ Загорцима који су долазили по со. Болест је трајала пуна четири месеца и престала је тек у мају месецу.[99] По неким списима могло би се закључити да су кугу у Дубровник унели хајдуци из Требиња који су служили у млетачкој војсци, док се у другим доказивало да су је пренеле служавке са робом из залеђа. Окужених лешина било је и у неким дубровачким селима, на пример у Дубравицама.[100] Дубровачки сенат је заинтересовано и нетачно јављао у Беч и Напуљ да се већ више недеља није појавио ни један случај обољења у граду.[101] Средином априла болести је сигурно било у Требињу и Попову, а за Сарајево средином фебруара постојали су противречни подаци.[102]

Почетком 1694. године куга се разгорела у Сарајеву, где је у првој половини фебруара и нови тефтердар оболео од бубона.[103] Месеца марта заразе је било на Царинама, у непосредном дубровачком суседству.[104] Велика епидемија у Цариграду 1698. изгледа да је поштедела ужу Босну.[105] Херцеговина није избегла злу коб, јер се чума појавила месеца марта у Дробњацима и Никшићима.[106] У јесен 1699. заразе је било у Београду.[107]

Поред кужних редњи јављале су се у Босни и Херцеговини током XVII столећа и епидемије других болести. Године 1612, на пример, било је у Сарајеву плеуритиса, 1615. — богиња, а 1676. у Херцег-Новом срдобоље. Најчешће се ипак јављала инфлуенца.[108]

---

[98] AVS, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 711, кнез са Хвара 3. XI 1690. и Алвизе Морозини са галије код Муртера 21. XI 1690; П. Дуодо из Котора 16. XII 1690.

[99] Р. Јеремић, Прилози, 100.

[100] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 63. — Зараза у Требињу и у крају према Крфу: ХАД, АСММ XVII с., № 2132/108 и 69, јануара 1691.

[101] J. Радонић, н. д., књ. IV, св. 2, 101 и 102.

[102] ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 711, Трогир 18. IV 1691; А. Морозини из Цавтата 16. II 1691; Филип Адами из Царина 13. II 1691.

[103] Б. Орлић, Дубровачке вијести, 64; Б. Орлић, Коментар, 96. — Здравља је било мало у Босни и септембра 1691; ASV, Senato, Provv. da terra e da mar, filza 711, Анцоло Морозини 2. и 6. X 1691.

[104] ХАД, АСММ XVII с., св. XIII, № 1328, фол. 17—23 од 23. III 1694.

[105] Б. Орлић, Коментар, 96 (погрешно закључивање и за Херцеговину).

[106] ХАД, АСММ XVII с., св. LXX, № 2125/218, Буњо А. Растић 17. марта 1698. из Конавала; Lett. Pon. XLI, 65 од 24. III 1698. (један Пераштанин из Котора А. Марчећу у Херцег-Нови).

[107] ХАД, АСММ XVII с., № 1691/168 (Беч, 7. XI 1699).

[108] Б. Орлић, Коментар, 96.

III Редње куге и других болести у Босни и Херцеговини у XVIII столећу

Чума ни током XVIII века није могла бити подједнако распоређена према деценијама. Највише података сачувано је за 30-те и 60-те године а потом за 80-те. У то време су заиста мориле највеће епидемије, обично у трогодишњем циклусу.

Према једном писцу, кужне заразе је у босанскохерцеговачком простору било 1700, 1701. и 1706. године.[1] Маја 1705. »немоћ« је косила и у Новом Пазару[2], али нема индикација да је пренесена и у Херцеговину или Босну. Већ фебруара 1707. куга је давила у Сарајеву и околини.[3] Крајем априла она је већ била јаросна у Босни, Београду а током лета и у Сремској Митровици.[4] У Новопазарском санџаку куга или колера харала је 1709. године.[5] У суседству Босне на другом њеном крају било је чуме следеће 1710. године у Сплиту.[6]

Друга деценија је протекла у примерном здрављу. Фебруара 1712. куга је забележена у суседству, у Славонији а јула у Београду.[7] Епидемија би долазила у обзир још само 1719. године, када је чуме било у Цариграду, Бугарској, Влашкој, Београду, Нишу, Приштини, Вучитрну и Драчу. У Босни и Херцеговини, колико се сада зна, није било знака њеног присуства.[8] Ипак, две песме из Ерлангенског рукописа, писане око 1720. помињу време кад је морија додијавала Мостару.[9]

Прилично је здрава била и трећа деценија столећа. Почетком новембра 1722. у неким местима Србије забележена је, изгледа, нека више локална појава чуме.[10] Нема наговештаја да се проширила и по Босни и Херцеговини. Крајем 1726. куге је морало бити и у Босни, јер су Аустријанци строго пазили на примену контумацких прописа у Славонском Броду и у Бијељини.[11] Марта 1729. епиде-

---

[1] Х. Хајдархоџић, Alcuni cenni, 377. — Куга је у лето 1700. харала и у Београду и према аустријским изворима дневно је умирало до 500 људи (С. Гавриловић, Срем од краја XVII до средине XVIII века, Нови Сад 1979, 239).

[2] А-САНУ, Оставштина Ј. Томића, бр. 967-а/36б, VI група, Никшићи 2. V 1705. по старом.

[3] Р. Јеремић — Ј. Тадић, Прилози, 101—2; Р. Јеремић, Прилози историји, 19. — Октобра 1707. једна мање опака куга јавила се у Београду (С. Гавриловић, Срем, 240).

[4] С. Гавриловић, Срем, 240.

[5] Иван Косанчић (= Мита Димитријевић), Ново-пазарски санџак и његов етнички проблем, Београд 1912, 48.

[6] Ц. Фисковић, н. н., 5.

[7] С. Гавриловић, Срем, 241.

[8] Г. Станојевић, Епидемије куге у Србији 1719. године и превентивне мјере у Венецији, Српски архив за целокупно лекарство, бр. 11—12/1973, 939; М. Д. Грмек, Извјештаји трију лијечника о путовањима по Босни у XVII ст., Анали Хисторијског института ЈАЗУ VI—VII (1959), 99.

[9] И. Николић, Кад морија Мостар морија̀ше, 128. — Ње је тада било и у јужној Србији (С. Гавриловић, Срем, 241).

[10] Г. Станојевић, Епидемија, 941.

[11] С. Гавриловић, Срем, 241—2.

мија неког сточног обољења захватила је Црну Гору, Херцеговину и Босну.[12] Свакако је болест изазвала предострожност код кајмакама босанског паше, те је издао бујурулдију о превентивним мерама ако се куга појави по муслиманским и хришћанским махалама Сарајева.[13]

Као увод у велику епидемију куге 1731—32. године треба сматрати њену појаву у Сарајеву још 1730, али не у нарочито акутном облику.[14] Дакле, опет трогодишњи циклус. Зараза је 1731. обухватила већа места и свет је почео бежати из ушорених насеља.[15] Ње је било 1731. и 1732. године и у Сплиту,[16] скели Босне. Никола Лашванин је забележио да је редња настала 1730. у Сарајеву и Јајцу, да је у Фојници прва жртва у католичкој вароши умрла 19. новембра 1731, а да је 1732. страдала и остала Босна. У Фојници је помрло 57 католика и 1200 муслимана. Било је губитака и међу фратрима, па је смрт нашао и викар и бивши министар-комесар. У Сарајеву, Мостару и Бањалуци укопавано је дневно и по 300 мртваца. Већ 1731. било је мало места, чак и села, у којима црна смрт није косила. Године 1732. болест се испољавала напрасном смрћу. Тада се у Сарајеву копало и по 280 гробова на дан.[17]

Млетачки санитетски органи врло су пажљиво мотрили на ширење заразе те 1731—2. године. Сердар Кецојевић из Требиња јављао је 1. септембра на основу причања придошлица да је Сарајево због куге опустело. Смртоносне клице појавиле су се и у три куће у Мостару, у Пљевљима, на Дрини и у Улогу; Сарајлије су два дана раније стигле и у Љубомир и друга места Херцеговине. Према дубровачкој информацији од 22. септембра, чума је највише сатирала у Сарајеву и Травнику; обољење је установљено и у Коњицу, на Иван-планини, у Јелечу, Загорју, у Мостару и још неким местима; у главном граду Херцеговине закужена су била четири дома. Сердар Иван Симић јавио је 15. октобра провидуру Книна да су утонули у ватруштину Мостар, Сарајево и Травник и још два суседна града као и друга два код Ускопља; у целом том делу Босне смрт је ликовала и сваког дана одлазило је на други свет на стотине душа. Непотписани млетачки поузданик у извештају 24. октобра јавио је которском провидуру да су здрава места: Требиње, Гацко, Љубомир, Загорје, Љубиње, Бањани, Рибани и Рудине; у Сарајеву је дотад страдало 37.000 људи; заразом је била обухва-

---

[12] М. И. Милошевић, Носиоци поморске привреде Котора прве половине XVIII вијека, Годишњак Поморског музеја Котора IX (1960), 119.

[13] J. Матасовић, Фојничка регеста, Споменик СКА 67 (53), Београд 1930, 192, № 843.

[14] В. Скарић, Сарајево, 119. — И у Сплиту не само 1732. него и ранијих година, почев од 1729. бележени су случајеви кужних обољења (Д. Кечкемет, н. д., 85).

[15] В. Скарић, Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку, Сарајево 1928, 39 (умирање по 300 особа је »свакако претјеран број«).

[16] Ц. Фисковић, н. н., 5.

[17] J. Јеленић, Љетопис фра Николе Лашванина, 13 и 14; Р. Јеремић, Здравствене прилике; Р. Јеремић, Прилози историји, 19.

ћена сва Босна до Бихаћа; град Јајце се затворио; у Фочи је такође доста народа усмрћено; у Мостару је куга била жестока као у Сарајеву па су лешине бацане и у Неретву; богати бегунци из Сарајева дошли су у манастир Житомислићи али их је и ту умрло девет особа. На основу неких других података которски провидур је венецијански магистрат здравства обавестио да је у Сарајеву помрло већ 34.000 лица, да је помор сличне жестине и у Мостару, тако да прети зараза млетачком Опузену. Обавештење од 26. новембра прикључило је закуженим насељима и Требиње, села која су му припадала и гранични појас Херцег-Новог. Према релацији из Сплита од 11. децембра, инфекција је овладала у 70 од 100 босанскохерцеговачких места. О болести у Сплиту извештај је поднесен 14. јануара. Према дубровачком обавештењу далматинском генералном провидуру од 9. децембра, куга је у Сарајеву ушла у више стотина кућа, а потом се раширила на суседна села. У исто време, у Травнику је умирало 50 до 60 житеља на дан. У Јајцу је »немоћ« изазвала праву страву, јер је град готово потпуно опустео а куга је свуда сејала пропаст. Није било боље ни у суседним селима. У Житомислићу страдало је 15 лица и из редова сарајевских добеглица; за последњи месец ипак није поновљен ниједан смртни случај. У Мостару је укопавано мртвих више него икад; до почетка децембра 1731. сахрањено је око 1000. У селу Улогу усмрћено је готово цело становништво. У Невесињу зараза је откривена тек крајем новембра. Столац је била последња херцеговачка паланка која је била захваћена огњем умирања. Страдала су и нека села између Мостара и Благаја. Болест је преко избеглих Мостараца продрла и у два села Попова, у Србљане и Величане. На списку заражених места налазили су се и Чајниче, Пљевља, Нови Пазар (са пет закужених домова), Вучитрн, Приштина, Скопље, Софија и насеља на обалама Дунава. У Сплиту је чума установљена 24. новембра 1731. Смртност у Мостару је била највећа управо између првог (9. децембра) и другог (17. децембра) обавештења. За тих осам дана помрло је 2000 Мостараца, јер их је 17. децембра укупно изгубило живот 3000. У Попову је зараза ушла и у треће село — Равно, а од планинских села изнад Требиња у Туране. У Новом Пазару смртност је увећана, те је после Виторина помрло још 18 особа познатих органима власти у Дубровнику. Чума је била жешћа и у Приштини, Скопљу и Софији и једино је Ниш представљао острво здравог зрака.[18] Један стари запис из те године наводи: »бист чума у Сарајеву и по 210 гроба на дан«.[19]

Док у Београду почетком априла 1732. није било сумње због болести, епидемија је и даље трајала у Травнику, Бањалуци, Лив-

---

[18] ASV, Senato, Provv. da terra e da mar,filza 712, према поменутим датумима и адресантима.

[19] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. V, Ср. Карловци 1925, 60, бр. 764, 2.

ну, Бугојну и другим местима западне Босне.[20] Постоји непроверен податак да је у Бањалуци 1732. забележено већ 7000 жртава од кужне епидемије. Вероватно је преко Босанске Крајине епидемија продрла и у Крбаву и у Лику. Ту се она појавила о католичком божићу 1731, и то најпре у крбавском селу Фрекешићу, у морлачкој породици Хасић, где је зараза била пренесена из турског села Скочајин воском и другом робом. Потом је инфекција продрла у Кореницу па у Пакаше (Лика). Преко воска и друге робе болест је унесена и у Карлобаг.[21] Један каснији извештај навео је 24 жртве у Фрекешићу, 49 у Кореници и 5 у Бунићу. Још у марту 1733. нађено је у Лици седам заражених и 38 сумњивих особа. Крбава је и тада санитарним кордоном чувана од Босне, у којој су с времена на време откривани закужени.[22]

Према једном недокументованом попису епидемија у Босни и Херцеговини, заразе је било и 1734. и 1735. године.[23] У источној Босни чума се јавила 1736. године и доста је народа помрло.[24] Ње је у лето те године било како у Скадру[25]. тако и у Сарајеву[26]. Фебруара 1737. болести је поново било у Албанији.[27] Већ марта 1738. велика епидемија обухватила је Ердељ, Влашку и Банат са Темишваром. Због тога су млетачке власти забраниле сваки додир Бокеља са Црногорцима и Грбљанима.[28] Аустријска војска унела је клице чуме 1737. у Бањалуку за време војног похода. У трогодишњем циклусу 1737—39, у суседној Славонији и осталој Аустрији људи су гладовали и умирали од кужне болести а владао је и помор стоке.[29] Куга или колера установљена је 1737—39. године и у Новопазарском санџаку,[30] с пролећа 1739. у Београду [31] и Славонији[32], али и у Пећи[33]. Од новембра 1739. до благовести 1740. због великог

---

[20] Као бел. 18/III, исказ неког Богића Ивановића из Љубомира од 29. IV 1732, који је дошао из Београда и Сарајева. — За Бањалуку се наводи помор 7000 људи, што би представљало праву демографску катастрофу (А. Бејтић, Бањалука под турском владавином, Наше старине I, Сарајево 1953, 51).

[21] ХАЗ, Stampe, кут. I, бр. 50 (Задар, 18. II 1732).

[22] Исто, бр. 45 од 28. III 1733.

[23] Х. Хајдархоџић, Alcuni cenni, 377.

[24] С. Башагић, Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине, Сарајево 1900, 95.

[25] М. И. Милошевић, Носиоци, 119. — Те јесени владала је велика говеђа зараза у папској држави (ХАД, АСММ XVIII с., св. CLXII, № 3205/69).

[26] В. Скарић, Сарајево, 119.

[27] Научна библиотека у Задру, Збирка огласа, кут. I, 1. III 1737.

[28] Исто, 29. III 1738; М. И. Милошевић, Носиоци, 120. — О куги у Београду и новембра 1738: С. Гавриловић, Срем, 249; о чуми у Видину новембра 1738: ХАД, АСММ XVIII с., св. CXXV, № 3164/7, Л. Кирико 28. XI 1738.

[29] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. II, Београд 1903, 114, № 2727.

[30] Иван Косанчић, н. д., 48.

[31] ХАД, АСММ XVIII с., св. CXXV, № 164/4 и 16, Лука Кирико из Пере 2. IV и 16. V 1739.

[32] Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи V, № 7779.

[33] Исто, 76, № 7778.

снега стока је много цркавала, а међу људима често се јављала реума у ногама.[34]

У Босни и Херцеговини куга је давила свет 1739, 1740. и 1745. године.[35] Фра Никола Лашванин наводи да се у јесен 1741. чума по други пут уврежила у Сарајеву, те је сејала смрт и 1742, и то и у Високом, око Сутјеске, око Вареша, у Фојници, Крешеву, Травнику, Зеници, у Неретви и на Црном Врху. У Фојници је подлегло 67 католика, седморо деце и шест фратара.[36] Октобра 1741. зараза се јавила и у Никшићима и околини.[37] Те (1742) године куга је из Босне преко Санског Моста прешла и у Хрватску.[38] Епидемија је испунила трогодишњи циклус, јер је »смртоносије« било по свој земљи и 1743, кад је болести подлегло и Ливно.[39] Тада су млетачке власти у Задру предузеле мере да се карантин стриктно спроводи, и то 29. маја са 28 дана за робу и путнике са правца Боке Которске и дубровачке државе и са 14 дана за доњу Далмацију и острва. Предострожност се односила и на Крбаву, Лику и Кварнер.[40] Јуна 1748. зараза се јавила у Бару и дневно је умирало 4 до 6 житеља.[41]

Педесете године биле су релативно здраве. У Сарајеву је 1753. морила мала куга.[42] Куге је 1755. било у Каваји (Албанија), а 1759. у Битољу и Струзи[43]. Сарајевски летописац Мула Мустафа Башескија за лето 1757. забележио је да су међу децом завладале у већој мери оспице, а за годину од септембра 1757. до септембра 1758. да је била израженија астма.[44]

Један циклус куге почео је у Сарајеву 1760. или 1761. године и трајао је узастопце неколико година.[45] У пролеће 1761, после мразева и прехлада, рикао је велики кашаљ и код одраслих у Сарајеву. У лето те године наишао је помор говеди, тако да се није могло пролазити сарајевским улицама од смрада лешина угинулих крава.[46] Чума је 1761. морила и по осталој Босни, па је дубровачка

---

[34] Љ. Стојановић, Стари српски записи, књ. II, 125, № 2790 (Беочин).

[35] Х. Хајдархоџић, Alcuni cenni, 377. — У Сремској Митровици фебруара 1741. контумирање је износило 40 дана (С. Гавриловић, Срем, 263).

[36] Ј. Јеленић, Љетопис фра Николе Лашванина, 20; Р. Јеремић, Прилози историји, 19 и 20.

[37] С. Мијушковић, Млетачко оснивање (1730) и француско укидање (1810) Здравственог уреда у Перасту, Acta historica medicinae, и — 2 (1961). — У сарајевској околини етнографи су забележили заразе и 1731, 1741, 1762. и 1782. (Ст. и Вл. Трифковић, Сарајевска околина и Сарајевско Поље, Насеља српских земаља, књ. V, Београд 1908, 255).

[38] Р. Јеремић, Прилози историји, 19—20.

[39] Исто, 20.

[40] ХАЗ, Stampe, кут. I, бр. 51 (Задар, 18. IX 1743).

[41] Г. Станојевић, Прилози за историју куге средином XVIII вијека у Албанији, Херцеговини и Црној Гори, Гласник Етнографског института САНУ.

[42] Р. Јеремић, Прилози историји, 20.

[43] Гл. Станојевић, Прилози за историју куга, 150.

[44] М. М. Башескија, Љетопис (1746—1804), превео М. Мујезиновић, Сарајево 1968, 43.

[45] Вл. Скарић, Сарајево, 128.

[46] М. М. Башескија, 61 и 67.

влада спремала да уведе неке заштитне мере за одбрану своје државе.[47] Јачала је епидемија са ширим радиусом дејства, јер је ње марта месеца било и у Драчу, Круји и Тирани.[48] Јуна-јула 1762. куга се најпре огласила у селу Слатини код Чајнича. У Сарајеву се јавила последње декаде јула, и то најпре на Вратнику. Потом се раширила и на Хриду, Чекалуши и Бањском Бријегу и по махалама на периферији, међу сиромашним светом. Угледни грађани закључивали су да њих куга неће захватити. Болест је трајала пуне три године и у самом Сарајеву је собом однела око 15.000 људских живота.[49] Куга је почела 2/13. августа а њен пуни интензитет закључен је 12/23. октобра. Неке српске породице избегле су чак у Гацко.[50]

Свакако због заразе у Херцеговини, млетачке власти су 19. јануара 1763. одредиле контумац од 40 дана за робу из Боке, Албаније, Дубровника и Далмације све до Кварнера. Новембра 1763. болест је откривена и у Сињу, а унесена је из суседних села која су била повезана са турском територијом; због тога је поново био установљен контумац од 40 дана за робу из Далмације, Дубровника и Боке.[51] Октобра 1763. куга се проширила на многа места у Херцеговини и Босни; на основу млетачке грађе може се закључити да је кратко време наступио предах, да се зараза прикрила, да би се поново огласила још у жешћим облицима и ширим размерама.[52] Чуме је било и у Сплиту 1763—64. године[53], без сумње због додира са Босном. Зараза се априла 1764. ипак примицала свом крају.[54] У првој половини јула »male contaggioso« је поново установљена у четири сплитска предграђа и у три насеља суседне територије. Млетачке власти су, позивајући се на терминацију од 28. септембра раније године, 9. јуна и 12. јула одредиле 40 дана карантина за робу из Босне и Дубровника; крајем јула поменути рок је смањен на 28 дана.[55] Како је куга беснела у Босни почетком јесени и пошто је зараза констатована у пет кућа двају села крај Книна, 20. септембра је уведен карантин од 28 дана но 5. октобра повећан је

---

[47] Р. Јеремић — Ј. Тадић, Прилози, 102.

[48] Научна библиотека у Задру, Збирка огласа, кут. I, 28. III 1761.

[49] М. М. Башескија, н. д., 67, 73, 79—80 (песма о харању куге 1762—3). — Почетком 1762. куга је захватила и Призрен и Скопље (Г. Станојевић, Прилози за историју куге, 150).

[50] В. Скарић, Српски православни народ, 45, 64; В. Скарић, Сарајево, 105. — Смањење броја православних Сарајлија показало се и код дарова сарајевској православној цркви ако се 1769. година упореди са 1762. годином (Исто, 54).

[51] Научна библиотека у Задру, Збирка огласа, кут. I, Санитарна терминација од 19. I 1762. (=3) и 28. XI 1763; С. Мијушковић, Здравствено обавјештајна служба у Боки и кретање заразе у Херцеговини и Подгорици 1765—1766, Acta historica medicinae III, 1—2/1963, 65.

[52] Г. Станојевић, Прилози за историју куге, 150. — Куге или колере било је 1765. године и у Новопазарском санџаку (Иван Косанчић, н. д., 48).

[53] Ц. Фисковић, н. н., 5.

[54] ХАД, АСММ XVIII с., св. CXCVIII, № 3392/7, Венеција 18. IV 1764.

[55] ХАЗ, Stampe, кут. I, № 123 и 124, 129, 130, здравствена терминација од 12. и 27. јула 1764.

на 40 дана за робу из Далмације (Босне) и на 28 на товаре из Дубровника, Боке и Кварнера.[56]

У лето 1763. зараза је најпре захватила Невесиње и Мостар, а затим околину Гацка, да би се потом увукла у Столац. Одатле се затим раширила по Попову и Рудинама. Том приликом, природно, је највише страдао Мостар као град. Од 1764. до марта 1765. у Попову је преминуло од куге готово 200 људи, у Љубињу око 50, у Стоцу око 300, у Добрици 150, и засеоку Грабовцу 60, тј. сви осим једног дечка, у Бовцу код Невесиња 100, у селима Придворици и Меденићу 200 (и то само Муслимана док хришћани нису оболевали), у Фочи 300, у селу Двини испод Фоче готово сви, у Гацку и у његова два »предграђа« преко 70, у Коритима 10, у Билећи више од 30, у Рудинама 60, у манастиру Добрићеву 5, у Љубомиру 10, у Мостару (са више од 6000 кућа) 2000, у селима његовог подручја преко 1000. У Босни је током 1764. године помрло око 10.000 особа. Помор је био нарочито велики у Гламочу, где је од 19 ага остао у животу само један. Марта 1765. још је тињала зараза у неким местима. Тада је у ужој Босни умирало по 40 људи дневно, на периферији Мостара још је било десет кућа закужених, а по кућа-две у Лугу, Двини, Жабици, манастиру Добрићеву и другде. Јануара 1765. чума се управо проширила на села Домашево и Загору, у близини требињског манастира Дужи. Осмога јуна 1765. болести је још увек било у Мостару, на територији Љубиња и у неким пределима у унутрашњости Босне. Тада су санитарне власти смањиле карантин на 14 дана за територије Книна, Сиња, Имотског, Вргорца и Метковића.[57]

Када су се житељи крајем августа 1765. вратили својим кућама, на неким местима (Панић, Улог) поново је букнула куга. Оболелих је појединачно било у Требињу и на његовој територији. Између 5. и 10. септембра куга се почела ширити. Констатовани су случајеви обољења и у Пољицама и Зупцима. Током септембра тројица су помрли у селу Царине, на дубровачкој граници. Октобра месеца за неколико дана покопано је у Требињу девет особа а концем тога месеца троје у Зупцима. Новембра је куга регистрована у Херцег-Новом, Зупцима и Никшићу. Тек средином фебруара 1766. заразе је нестало у Никшићу, Требињу, Зупцима и у Подгорици.[58]

Средином септембра 1765. био је на снази 14-дневни карантин у Венецији за робу и путнике из Далмације, Дубровника и Боке Которске.[59] Због поновног ширења заразе у Босни, Требињу и другим деловима Херцеговине, контумац је повећан од две на три недеље и важио је за робу довезену од Албаније до Кварнера.[60]

---

[56] Исто, № 127 од 5. X 1764.

[57] Сл. Мијушковић, Здравствена обавјештајна служба, 66—8.

[58] Исто, 69—76. — Октобра 1765. у околини Котора волови су били заражени (Исто, 71).

[59] Научна библиотека у Задру, Збирка огласа, кут. I, 16. IX 1765; ХАЗ, Stampe, кут. I, № 131.

[60] ХАЗ, Stampe, кут. I, № 132 (12. X 1765).

Млетачки извори за почетак новембра наводили су истовремено деловање чуме у Албанији и Херцеговини. Зараза се јавила у Драчу, Подгорици, Дајбабама, у околини Требиња и у Зупцима. Из Подгорице, где је дневно умирало осам до десет лица болест се проширила на Голубовце и Лопаре.[61] Которско обавештење о смртности у Подгорици давало је следеће податке: болест се јавила средином јула, током септембра се стишала, а новембра се поново разгорела. У првој половини новембра заразе је било још у 50 кућа, док је укупно у току друге половине године било закужено 123 куће. Свега је помрло 423 лица, сви Муслимани, изузев два православна хришћанина. Зараза је у Подгорицу унесена из Колашина.[62]

Поменута куга косила је све до марта 1766, када је престала у Требињу, Зупцима и Никшићу. У Подгорици редња се само на кратко примирила. Потом се из вароши проширила на Горичане и Мрђоновиће, купећи много жртава. Становници Жабљака у пролеће 1766. поставили су страже око свог насеља и прекинули су сваки контакт са светом.[63] Тек у последњој недељи марта здравствени органи Венеције, очекујући оздрављење Босне смањили су карантин са 21 на 14 дана за робу и путнике из Далмације. У Млецима се знало да је зараза једнако владала у Требињу, Никшићу, Зупцима, у горњој Херцеговини, у Подгорици као и у неким селима Албаније. Због тога је задржан карантин од три недеље за Дубровник и Боку.[64]

Почетком септембра 1766. чума је харала у Подгорици и околини.[65] И крајем тога месеца зараза је усмрћивала у Подгорици, Скадру и суседним селима. Из Подгорице је пренесена у Спуж и Никшић. У Никшићу је болест узела таквог маха да се највећи део становништва повукао у околне планине. Обољење је констатовано у 40 кућа, а у дому неког Муслимана умрло је чак 16 укућана. Из Никшића зараза се раширила на Требјесу, Растовац, Студенац, Кочане и Глибавац; умрло је више од 200 особа. Новембра 1766, после кратког интервала, куга се поново разбуктала у Подгорици. Потом се проширила на Бјелопавлиће, Жабљак, Курило и Ерда. Подгоричани су се склонили у Плавницу и Бериславце. У Жабљак су болест пренели Цигани (Роми) који су приспели из Подгорице. Житељи Жабљака бежали су у Врањину и Латковицу.[66]

Претпоследњег дана 1766. године за робу из Боке и Дубровника наметнут је карантин од 21 дана због куге у Никшићу, Подгорици и Бјелопавлићима. Током зиме 1766—67. међу децом у Сарајеву су у већој мери владале оспице.[67] Почетком 1767. куга је

[61] С. Мијушковић, Здравствена обавјештајна служба, 71.
[62] Г. Станојевић, Прилози историји куге, 150—1.
[63] ХАЗ, Stampe, кут. I, № 133, 24. III 1766.
[64] А-САНУ, Оставштина Ј. Томића, бр. 327, Задар 13. IX 1766.
[65] Г. Станојевић, Прилози за историју куге, 151.
[66] Научна библиотека у Задру, Збирка огласа, кут. I, 30. XII 1766.
[67] М. М. Башескија, Љетопис, 97.

захватила и шест црмничких села. Највеће изненађење за Млечане била је појава заразе на Чеву. Болест је престала тек крајем 1767. године.[68]

Седамдесетих година почеле су епидемије у суседству Херцеговине — куга у Подгорици и у Скадру. Та зараза је најпре престала 1770. године, да би се затим у градским средиштима Подгорици и Скадру и у селима око њих разбуктала невиђеном снагом. Само у Подгорици је умрло 180 особа. Болесници нису преживели ни недељу дана боловања а умирало их је три до четири дневно. Зараза се раширила до Црмнице и села Понара у Љешанској нахији.[69] Јануара 1771. смртност од куге се већ размахала у Сарајеву.[70] Септембра 1771. чума је захватила и Никшић; из десет закужених кућа умрло је око 50 лица.[71] Није познато да ли је зараза доспела у Никшић из Зете или из средишне Босне. Октобра 1771. учестале су и друге болести, као оспице, од којих је тада у Сарајеву умрло 81 дете. Летописац М. Башескија дозвољава да је ту можда била реч и о куги, јер је она харала у Подгорици и у војсци у Видину. У лето 1771. најпре се чума огласила у Београди у Ужицу, а потом је доспела у Ваљево, Сребреницу, у Рогатицу, у Копаче код Горажда, на Гласинцу, на Палама па је ушла у Сарајево. Први смртни случај од чуме забележен је тада у Сарајеву 12. октобра. У то доба било је много случајева заушница, које су бацале у постељу не само децу него и њихове мајке које су децу двориле. Боловање код деце трајало је 20 до 30 дана, за које време је долазило до великог отока главе па и целог тела, с великим процентом умирања.[72]

Сарајлије су у то доба доста биле обузете страхом од отровног непријатеља те би случајеве напрасне смрти често подводили под појам куге. Кад је, на пример, 21. маја 1772. неки Главић са станом на Вратнику после једнонедељног боловања умро, неки су тврдили да је реч о куги. У години између априла 1772. и марта 1773. међу сарајевском децом уврежили су се велики кашаљ и друге дечје болести. Двадесет трећег октобра 1773. умро је у Сарајеву од куге неки старац родом из Неретве, који је приспео из Хрватске. У лето 1773. владала је сточна куга.[73] Крајем те године чума се огласила и у Скадру, те су млетачке власти увеле 14-дневни карантин за робу и путнике из Боке, Будве, Дубровника и Корчуле.[74]

Јуна 1775. у Никшићу је владала куга.[75] Имала је ипак више локални карактер. Средином јула херцеговачки паша Ченгић уте-

---

[68] Г. Станојевић, Прилози за историју куге, 151.

[69] Исто, 152.

[70] С. Мијушковић, Которска здравствена служба у једној критичној ситуацији 1771. године, Acta historica medicinae III—1 (1962), 22.

[71] Г. Станојевић, Прилози за историју куге, 152.

[72] М. М. Башескија, Љетопис, 136, 148, 149, 152.

[73] Исто, 157, 163, 168.

[74] Научна библиотека у Задру, Збирка огласа, кут. I, 4. I 1773. (=4).

[75] ХАД АСММ XVIII с., св. CXXXVI, № 3175/368 од 27. VI 1775.

као је пред заразом из Никшића у Корјениће.[76] У то време у Сарајеву је било често врућица.[77] У години од марта 1755. до фебруара 1776. Улцињ је био под ударцем велике кужне болести, јер је сто кућа било закужено.[78] Куге је у Сарајеву било и 1779. године.[79] Појединачно заражених је у том граду било и следеће године, када је ту било и дечјег кашља и смртности жена. Чуме је поново било 1781. године.[80] Због заразе почетком 1781. скела у Обровцу држана је без промета са Босном.[81] У науци је учињена претпоставка да су оспице које се наводе у Сарајеву у пролеће 1782. у ствари биле вариоле.[82] У јесен 1781, после кужне болести у Скопљу у Баковици, клице су пренесене у Приштину, где су иначе одржавани велики сајмови, па је у граду умирало по 20—30 али и 50 људи дневно.[83]

Године 1782. харала је у Босни и Херцеговини страшна чума, коју је народ још дуго времена спомињао под именом велике куге. Од ње је, наводно, помрло 30.000 католика и 100.000 припадника других вера. Болест се огласила о Илиндану у Љубогошчи, где је умрло њих четири-пет. Три жртве су регистроване у току неколико дана. У позно лето зараза је почела свој кобни ход у Загрићима, Голодерици и околним махалама, да би прешла на Бањски Бријег, у Али-пашину махалу, на Будаковиће и у Ћурчића махалу. Посебно су табаци (штавиоци коже), као и на другим местима у кужним редњама, доста страдали. Сарајевски летописац Башескија прича да је у две главне џамије, што у подне што у време поподневне молитве (о икиндији) било по 20 и 30 молитава за покојнике; тридесет трећег дана по Ђурђевдану клањано је чак 33 џеназе. Првих осам месеци свет је умирао помало, и то углавном сиротиња, али од Ђурђевдана 1783. смрт је односила навелико а ударила је и у господу. Било је случајева да су изумрле целе породице. Између два Илиндана (1782. и 1783) у Сарајеву је живот изгубило око 8000 становника, како Муслимана, тако и хришћана, Јевреја и деце. Богаташи су бежали у суседна села, али су и тамо умирали, ширећи болест. Тек око 25. новембра 1783. смртност је јењала, али се још три седмице дневно сахрањивало по три чељади.[84]

Фојнички летопис наводи да је чума почела у Сарајеву још у пролеће 1782, када су многи мислили да није реч о куги него о

---

[76] Гл. Станојевић, Прилози за историју куге, 152.
[77] М. М. Башескија, Љетопис, 186, 192.
[78] ХАД, АСММ XVIII с., св. CXXXVI, № 3175/386 од 27. VII 1776.
[79] Р. Јеремић, Прилози историји, 21.
[80] М. М. Башескија, Љетопис, 251, 255, 259, 275.
[81] ХАЗ, Драгомански архив, фасц. LXVII, № 45, 46.
[82] Д. Мишков, Вариола у југословенским земљама, Acta historica medicinae XIII—1 (1973), 13; М. М. Башескија, Љетопис, 276.
[83] С. Мијушковић, Појава куге у Приштини 1781. године и реаговање санитетских власти у Боки, Задру и Венецији, Годишњак Архива Косова II—III, Приштина 1978, 109—20.
[84] М. М. Башескија, Љетопис, 277, 282, 287, 294, 300, 302; Р. Јеремић, Прилози историји, 21—22; В. Скарић, Сарајево, 128—9 (погрешно 1781—2 уместо 1782—3).

маларији и оспицама. Кад је умирање учестало и кад су почели губити живот и људи у пуној снази а не само млађарија, било је јасно чији је отров ушао у људе. Са 1783. пошаст се распалила и по Високом и околним селима, по Крешеву, Фојници, Зеници, Травнику и Сутјесци. Деветнаестога јула 1783. зараза је продрла и у самостан у Дољњој Пећници. Умирали су како католици тако и Муслимани. У Папратници, селу Жепачке жупе од 4. јула до 8. септембра 1783. умрло је 91 становник католичке вере, а 1762. у целој жупи живело је око 845 душа. Дакле, за свега два месеца губитак је износио 10% житеља. У Сутјеској вароши склопило је очи 140 људи, међу којима је било 20 бегунаца из Сарајева. У жупи Сутјеске било је више од 900 жртава. Умирање се наставило до јануара 1784. У селима Вукановићи, Аљинићи, Липница и Тешево (у околини Сутјеске) помрло је више од половине становништва.[85]

Познати сплитски лекар Ђулио Бајамонти оставио је врло прецизне податке о појави и временском напредовању епидемије. Болест се јавила почетком 1782, са грозницом и одливима, па је оцењена као вариоле. Потом су Муслимани држали да је због врућице реч о обољењу које су они називали тарлема. Почетком маја 1782. зараза је продрла у велику и добро насељену касабу Сјеницу. И ту је у почетку владала конфузија о којој је болести реч, јер је више обољења истовремено унесрећивало становништво. Средином јула више није било сумњи да се ради о куги. Тада се инфекција масовно манифестовала у Босни. У време познатог сајма у Ускопљу (месеца августа), када се пружала могућност великог мешања људи, генерални провидур Далмације наредио је да се на граници према Босни образује санитарни кордон. Двадесет трећег августа јављено је да су закужени и Високо, Нова Варош и Нови Пазар. Шест дана касније регистрован је снажан продор болести и у Сарајеву, где је за кратко време помрло 400 особа. У Жупањцу почетком октобра чума је била присутна, али ни издалека оном снагом као у покрајинској метрополи. У Доњем Вакуфу (око 20. октобра) смртоносне клице су установљене у два дућана са солунским сукном која су држала два муслиманска трговца из Сарајева. У самом Сарајеву болешћу су били обухваћени Ураник, Латинлук, Атмејдан, Требевић и Велебит. Почетком новембра бубонска куга се у Сарајеву већ добро укоренила. Обавештајац Андрија Анчић јавио је 25. новембра из Сарајева да је зараза установљена у 80 кућа са 30 оболелих. Православни монаси су 8. децембра обавестили свог пријатеља у Имотском да помора нема у Коњицу, да је смртност мало заступљена у Високом и нешто у Бусовачи. Занимљиве су биле констатације сарајевског лекара Валентина колеги у Задру (15. децембра): заразе је било доста међу Муслиманима, међу католицима се ширила из дана у дан, док је међу православнима уопште није било. У некој кући изван гета у којој је живело 40

---

[85] В. Скарић, Српски православни народ, 49; Р. Јеремић, Прилози историји, 22—3.

Јевреја умрла су два брата и једна служавка, код једног су нађена два бубона а 15 других су прогнозирани као сумњиви.[86]

Првих дана јануара 1783. повећала се смртност међу Муслиманима у Сарајеву, посебно испод Требевића, око Атмејдана и Муселе. У једној јеврејској кући умрло их је четворо. У то време прва жртва у Ливну била је нека неудата жена, којој су се бубони јавили око очију. У времену од 15. децембра до 15. јануара оболели су и православни у четврти Рупе, и ту се болест јавила у три куће. Средином јануара испод Требевића, где је чума већ три месеца редила, тада је било закужено 300 кућа. Зараза се из дана у дан повећавала и у Атмејдану и у суседству везирове резиденције. У Мусели је тада било заражено десет домова, а од 20. децембра откривено је доста случајева инфекције у кварту Изета (крај Миљацке), где су живели Муслимани и Цигани. Сарајевски парох јавио је (18. јануара) пријатељу у Сињ да је куга посебно била жестока у четврти Жабрић и у Под-Трибињу, где је у току последња четири дана умрло сто особа. Болест се јављала са јаком грозницом, праћеном повраћањем и боловима у глави и плећима; глава је обично поцрвенела; бубони су личили на јегуљу и најчешће су се јављали под пазухом; расли би до величине главице лука са љубичастим чавлићем у средини. Почетком јануара паша у Травнику тражио је да лекари из Босне и Далмације изврше експертизу болести. Крајем марта сарајевски Латинлук гореo је од отровне грознице. Првих дана априла заразе је доста било и у Зворнику, а почела се простирати ка Мостару. Херцеговина је тада још била релативно здрава, па чуме није било чак ни у Коњицу и у селима крај Мостара. У Сарајеву се рачунало да је куга дотле однела 7000 живота; у првој недељи априла сахрањивано је дневно 90 жртава. Старешина новицијата у Крешеву писао је (23. априла) да пред заразом која је особито захватила Сарајево и Високо, људи у Крешеву очекују кугу као овце нож. Зараза је стигла до Крешева 6. маја. Тада се почела осећати и у Коњицу. Болест се потом уселила у Фојницу, а 13. маја стигла је у Ускопље и Доњи Вакуф. У току следеће седмице оболео је капелан Ускопља од болести у парохији села Палош. Закужених је било много и у Крешеву и у селу Шћитову, првом насељу уз Фојницу. Број жртава у Сарајеву до 20. маја попео се на 8000, а неки су рачунали да је помрло чак 15.000; један нешто каснији компромисни извештај навео је 12.000. Између Сарајева и Крешева била су заражена места: Дури, Буева, Мратиник, Црквењак, Бјелоник, Камјеник и Палеж. Између Сарајева и Фојнице куга је ушла у насеља: Плочари, Орвовица, Остружница и у нека друга муслиманска села. Слично је било и са селима између Сарајева и Травника. Из закуженог Сарајева православни су бежали и склањали се у Мостару и другим херцеговачким местима, док су католици одлазили према Сутјесци. Око 20. маја у

---

[86] Б. Бајамонти, Storia della peste che regnò in Dalmazia negli anni 1783—1784, Venezia 1786, 27—38.

Сарајеву је умирало дневно 40—70 људи. У Високом је настао прави затор. Много су страдали Бусовача, Гомиочин, Плочарин, Палош, Дурим и Корча (џемат код Пазарића). У кадилуку Прозор зараза је продрла и у села удаљена од јавних саобраћајница, као што су Доња Вас и Посушје. До 20. јуна у Крешеву умрло је 70 католика, а излечили су се само два човека и једна жена; зараза је ушла у 11 католичких и у четири муслиманска дома. Из Сарајева бежали су Јевреји, православни и католици. Око Ускопља »немоћ« је косила у Веселој Стражи, Словасти и у Дувну.[87]

Стање у великим градовима у време велике куге било је тешко. По многим селима било је још горе. Њиве су у великој мери остале необрађене, читлуци су опустели, па су аге на поседе доводиле нове кметове, већином из Херцеговине и Крајине. Тим насељавањем променио се однос вера у селима, тако да је изгубљена ранија муслиманска већина а бројна присутност православних је знатно појачана.[88] Када су због куге опустела имања око Гацка, чивчије су долазиле да покупе оно што је преостало.[89] Вишегодишње циклично смењивање куге било је олакшано тиме што је после кужне године настајала глад, која је доприносила појави нове кужне године.

Поред куге у Санџаку (Сјеница, Нови Пазар) и у Босни, у неким деловима Босне (и у Травнику) још јануара 1783. и богиње су сатирале народ. О томе је босански паша изричито јављао генералном провидуру у Задру. Према његовом писму од 13. јануара 1783, почетком 1783. чума и друге болести су престале у Старом Влаху у Новом Пазару, али су и куга и вариоле биле присутне у Сарајеву.[90] Иако је Херцеговина 1783. била мање унесрећена епидемијом, дубровачка влада позвала је своје поданике из Приморја који су се налазили у Турској да се врате кућама.[91]

Током 1784. куга је у Босни пустошила крајеве према Сплиту, а трговачки каравани доносили су отровне клице са товарима у Сплит.[92] Каравани су и у мање експонираним годинама својом робом доносили заразу у велике приморске луке.[93] Маја 1786. Босна је била без кужних редњи, изузев Требиња, где се она ипак осећала, и Мостара, где је она вребала у неким кућама. Средином децембра исте године неки Морлаци били су заражени у Зупцима и Чичеву.[94]

---

[87] Исто, 38—63.

[88] Вл. Скарић, Сарајево, 128—9.

[89] М. М. Башескија. Љетопис, 305.

[90] ХАЗ, Драгомански архив, фасц. XLIII, № 20 и 22, генерални провидур паши 8. I 1783. и пашин одговор из Травника 13. I 1783.

[91] Р. Јеремић — Ј. Тадић, Прилози за историју I, 108, 109.

[92] ХАЗ, Драгомански архив, фасц. XXXIV, № 40 (31. V 1784); Ц. Фисковић, н. н., 5; ASV, Atti dei sindici inquisitori из Dalmazia ed Albania, Francesco Falier (1784—6), libro II, carta 439, № 62, 63.

[93] Р. Фери, О здравственој и социјалној заштити југославенског поморства од XIV до XIX стољећа, Acta historica medicinae, III, 1—2 (1963), 53.

[94] ХАД, АСММ XVIII с., св. CXXXVII, № 3176/251 и 260. — Децембра 1786. куге је било и у Цариграду (Исто, 264).

У години од октобра 1788. до септембра 1789. у Дубици и у Сарајеву јавила се у већој мери астма а међу децом оспице. Башескија сматра да је од те болести угинуло и нешто стоке.[95]

У пролеће 1791. вариоле су се појавиле у дубровачком селу Куна крај Стона. Вариоле су се потом масовније рашириле у Сарајеву од почетка јуна до почетка октобра 1793. Тада у Босни није било чуме, осим у једном месту на друму.[96] Куга се у Далмацији одомаћила товарима из Отоманског царства у пролеће 1790. године.[97] У години од августа 1791. до августа 1792. умро је од чуме сарајевски Циганин звани Газда. Башескија је коментарисао: »Није ми познато да ли је то први случај куге у овој години.« У години од августа 1792. до августа 1793. међу децом се раширио велики кашаљ. Пси су обољевали од некакве чудне болести, од које би се стално тресли или би цикали и завијали. Почетком августа 1793. умрла су од кужног обољења два-три хришћанина на Ковачима.[98]

Почев од хиџретске 1208. (1793—4) године па до сафера 1213. (1798—9) године куга је стално тињала и распламсавала се у Сарајеву. Болест се јавила почетком августа 1793.[99] Млетачки извештаји о куги у лето 1793. у Босни и Санџаку били су противречни. За Сарајево навођене су вариоле од којих су умирала деца али и неке црвене мрље, праћене изливом крви. Према једном каснијем саслушању, у Сарајеву је од куге у лето те године помрло 33 житеља хришћанске вере. Зараза се угнездила и у селу Трнову, шест сати хода од Сарајева, где се обољење јавило у три куће. Три турска трговца из Купреса тврдила су (13. новембра) да у Босни нема више чуме, осим ако се није повратила у Новом Пазару. Почетком децембра ипак се причало о више од сто закужених домова у Сарајеву. Извештај из Дубровника, примљен у Задру 18. децембра, потврдио је претпоставке о куги у Новом Пазару, док је са подозрењем говорио о здравственом стању у главном граду Босне и у његовој околини.[100]

Седамнаестога августа 1795. чума се поново јавила у Сарајеву, да би у следећа три-четири месеца нешто јењала. На 20 дана пре Касума (Митровдана) болест је харала на граници (у Крајини), па се поново вратила у сарајевски шехер да задави које дете, али и покоје богатије хришћанске супружнике.[101] Марта те године кужна болест је дошла са Арбанасима и прорeђивала је живаљ у Хер-

[95] М. М. Башескија, Љетопис, 360; Р. Јеремић, Прилози историји, 22.
[96] ХАД, АСММ XVIII с., св. CXLVI, № 3185/51 и св. CXXXVII, № 3170/II 95, од 12. X 1793.
[97] ХАЗ, Драгомански архив, фасц. XXXIV, № 54, прокламација од 24. V 1790. — У Солуну је куге било јуна 1791. (ХАД, АСММ XVIII с., св. CXXXVII, № 3170/II 29).
[98] М. М. Башескија, Љетопис, 393, 398 и 399, 400.
[99] Исто, 410, 413, 418, 448, 467; Р. Јеремић, Прилози историји, 23.
[100] Гл. Станојевић, Куга у Сарајеву 1731. и 1793. године, Историјски часопис, XXVII, 1980, 253—257.
[101] М. М. Башескија, Љетопис, 425, 426, 428.

цеговини, и то пре свега у Требињу и Љубињу; у Љубињу је скончало осам Арбанаса, а у Требињу је заразу унео један Арбанас у кућу Ибрахим-бега. Један од заражених Арбанаса оставио је живот у Никшићу а петорица његових другова су потом протерана из насеља. У Љубињу је болест захватила две куће хришћана, и то после ноћења четири Арбанаса који су се враћали из Босне. Они су одсели у Невесињу у познатој беговској породици Љубовића.[102] Дубровачка влада повукла је своје поданике који су пословали у Босни, давши им рок од 15 дана за повратак.[103] Крајем зиме 1795. чума се јавила у Сарајеву и Јајцу, али не и у Травнику.[104] У јесен 1795. у селу Петровцу за 18 дана од куге је помрло 17 лица у 7 муслиманских породица; у породици Омера Гудеље помор је преживео само један дечак. Тек у пролеће 1796. вести су говориле да је Босна здрава.[105] У току 1795. чуме или колере било је и у Новопазарском санџаку[106] па и у Иригу (Срем).[107]

Јуна 1797. куга се повремено јављала у Сарајеву, на пример у махали Михриводе (29. јуна) или нешто касније на Вратнику.[108] Године 1798. такође је било епидемије. Чума се најпре (марта месеца) огласила у Драчу и Кавaји.[109] Од средине године она је бележила своју присутност и у Сарајеву.[110] Августа месеца морила је нека зараза у тузланским селима Грабовцу, Косцима, Славиновићима, Дубравама, Докању, а према фра Батинићу и у Фојници.[111] Последње године XVIII века није било зараза у Босни и Херцеговини.

Закључак

Заразе нису биле подједнако заступљене у свим деценијама свих столећа. Поред тога, редње у Босни и Херцеговини нису увек биле наставак великих епидемија које би захватиле велики део Балканског полуострва. Било је и локалних, »малих« куга. Карактер епидемија зависио је од изворишта. У време родних и у погледу климатских услова осредње топлих и хладних година свих болести је било знатно мање, па су и куге често биле локалне, по правилу

[102] ХАД, АСММ XVIII с., св. CXXXVII, № 3170/120, 121, 122, 11, 13. и 16. III 1795.

[103] Р. Јеремић — Ј. Тадић, Прилози за историју I, 108.

[104] ХАД, АСММ XVIII с., св. CXXXVII, № 3170/120 од 11. III 1795.

[105] Гл. Станојевић, Куга у Сарајеву.

[106] Иван Косанчић, н. д., 48.

[107] И. Николић, Једна песма о куги у Иригу 1795. године, Acta historica medicinae VII 1—2 (1967), 154; Р. Јеремић — Ј. Тадић, Прилози за историју, I, 111.

[108] М. М. Башескија, Љетопис, 434, 439, 440, 441, 443, 443; Р. Јеремић, Прилози историји, 23.

[109] ХАД, АСММ XVIII с., св. CXXXVII, № 3170/161 од 6. IV 1798.

[110] М. М. Башескија, Љетопис, 449.

[111] Р. Јеремић, Прилози историји, 23.

неугашене заразе ранијих година. После суша, глади и нередовне производње хране и других потрепштина услед ратних или других збивања, и чуме су стицале карактер масовних епидемија које су се шириле као пламен.

Поред тога, извесне друштвене и опште околности погодовале су ширењу кужних зараза. Увек приликом покрета турских трупа било је сваковрсних болести. Трговински транзит је такође представљао прилику за преношење инфекције. То се односило и на миграције изазване политичким моментима и деловањем масовне, нарочито национално-политичке хајдучије, јер су се хајдуци стално налазили у покрету. Одлазак у хаџилук и на црквене славе биле су исто тако згоде да ширење прилепчивих обољења. Велики градови, без уређења канализације и довода и одвода водâ, без других елементарних хигијенских потреба и без нужне здравствене културе живља, а са пренапућеним и слабо исхрањеним периферијама, представљали су права легла за разне болести и у Босни и Херцеговини. Зараза је готово перманентно постојала и у селима уз велеградове или велике приморске луке. Сарајево и Мостар, Херцег-Нови и Требиње нису случајно стално помињани у здравственој обавештајној служби Млечана и Дубровчана. Чак су се и куге понашале »класно«: страдала је увек најпре градска сиротиња и сељаци уз градове, а само јаросније чуме су ударале и на господу. Трговци а од занатлија кожари су увек били изложенији кужним обољењима него други житељи и самих градова. Чак су и неки артикли у трговинском промету били чешћа средства за преношење куге: вуна (посебна арбанашка), коже, восак, гуњеви и прерађевине од коже и крзна. Сплитски лекар Б. Бајамонте сматрао је да је Далмацију немогуће заштитити од куге због сталног трговинског промета са Босном. Најзад, деца и старци су више умирали у редњама него одрасли и здрави људи. Сарајевском аналисти М. М. Башескији је и сам намножен народ био предзнак куге. Сви специфицирани подаци наводе кудикамо већу просечну смртност код Муслимана него код католика, православних па и Јевреја, и то не само због многобројног градског муслиманског живља који је живео у бедним условима него и зато што су се само богатији Муслимани пред заразама уклањали из својих варошких домова.

Бубонска или плућна куга и у Босни и Херцеговини се најчешће јављала у лето и у јесен, од јуна до новембра. Ако се пак није радило о томе да су се због погоршаних социјалних услова активирали домаћи, босански извори болести, него да је реч била о преношењу заразе са стране, таква куга се ширила у свако доба године. Због тога што је Херцеговина била више изложена промету (Дубровачки друм, веза са Албанијом), ту су заразе биле чешће, али су зато »немоћи« у Босни наступале са много већом смртношћу, посебно у градским и рударским средиштима. Уосталом, у равничарским крајевима зараза је имала већи ефекат него у планинским областима. Чума се врло често јављала у трогодиш-

њим циклусима. Вишегодишњи континуитет није био само последица јаке заразе, која би се само притајила преко зиме, него и резултат слабе обрађености пољâ и минималне аграрне производње у доба јаросних чума; недостатак хране и других животних потреба је погодовао обнављању обољења.

Summary

Bogumil Hrabak

EPIDEMICS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 1463—1800

In times past the epidemics were a great misfortune, greater than was the war. They were an important occurrence in the life of the widest social layers, which changed sometimes the existence not only of entire families, but also of some settlements, causing the population to move, establishing at the same time new socio-economic conditions of life.

The epidemics were not equally represented in all the decades of the above mentioned centuries. In addition to great epidemics which spread over a large part of the Balkan Peninsula, there were also local »little plagues«. The character of the plague depended on the source of infection. The disease in Bosnia and Herzegovina was spreading from the south-east and central parts of the Peninsula, but also from the Adriatic coast. In the years of good crops and with equalized climatic conditions, the diseases were considerably less frequent and, consequently, the plagues were also of local character, as a rule unextinguished focuses of disease from previous years. After the droughts, famine or war, the plagues assumed the character of mass epidemics and the disease spread like wildfire.

The germs were transmitted: by the movements of Turkish troops, commercial transit, migrations of population, pilgrimages and church feasts, as well as by the permanently moving bands of robbers. The big towns, without an ordered sewerage system, without a regulated supply and drainage of water, without other elementary hygienic needs and without the necessary health culture among their inhabitants and with overpopulated and undernourished suburbs, represented the very source of various diseases. This refers particularly to Sarajevo, Mostar, Banjaluka, Foča, Pljevlja, Trebinje and Herceg Novi. The villages, too, in addition to big towns and to the seaports were permanently subject to contagious diseases. The plague had a »class« character, it fell mostly on merchants and tanners, poor people in the town and farmers leaving in proximity of the towns, whereas the cattle-breeders and the upper classes suffered far less. Even some articles in trade were more frequent carriers of the infection: wool (particularly the one coming from Albania), hides, blankets, furs, woolen rugs and leather products. Children and old people died more often than the adults. The death rate was much higher among the Moslems than among the Christians and even the Jews, because the working layers of the Moslem population did not move, at the time of epidemics from their town abodes.

The bubonic or pulmonary plague in Bosnia and Herzegovina manifested itself most frequently from June to November. In big epidemics, the disease spread in all seasons. Owing to the fact that Herzegovina was more exposed to the commercial traffic and through Herceg Novi was in a constant contact with Albania, the epidemics occurred more often in it than they did in Bosnia. In the plains the »output« of the epidemic was greater than in moutainous regions. The plague appeared very often ni triennial cycles, when the extension of the disease was influenced by the famine owing to the uncultivated soil.